

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՔՍԱՆՍԵԿԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՍԵՄԻՆ¹

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ,
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ,
ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔ

ՎԵՐ. ՊԱՐԳԵՒՆ. ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Դասախօսական եւ բանասիրական որեւէ նախաձեռնութեան մէջ ակնկալելի են սխալ կամ թիւր նախենթազրութիւններ, տեսութիւններ, եւ դատումներ՝ դասախօսին եւ կամ բանասէրին կողմէ: Ակնկալելի են նաեւ նախապաշարումներ, նախասիրութիւններ, եւ կանխադատումներ՝ ունկնդիրներուն կողմէ: Դասախօս մը կրնայ յաջողած համարել ինքզինք ոչ անպայման ղէպի իր տեսակէտը շահելով ունկնդիրները՝ այլ անոնց մէջ արթնցնելով աննախապաշար ու առարկայական մտածողութիւն, դատում, նաեւ քաջութիւն՝ վերատեսութեան ենթարկելու իրենց գաղափարները:

Այս տարի հայ հոգեւոր շարժում մը իր 150ամեակը կը տօնէ: Անիկա սկսաւ իրրեւ հայ բարեպաշտական շարժում մը կոստանդնուպոլսոյ մէջ, ու յանգեցաւ եկեղեցիի ու համայնքի: Մենք հրաւիրուած ենք միասնաբար վերաքննելու այս եկեղեցիին ու համայնքին, մկրտութեան անունով՝ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի ու Աւետարանական Միլլէրին

գոյութեան գալուն պատճառները եւ դէպքերը, զանոնք բնորոշող հոգեւոր եւ բարոյական ըմբռնումներն ու կենցաղավարութիւնը, ինչպէս նաեւ այս եկեղեցիին ու համայնքին ապագան՝ մեր ազգային իրականութեան մէջ:

Վերաքննութեան այս ջանքը եւ նախաձեռնութիւնը ղիւրին պիտի չըլլայ կարգ մը պատճառներով:

1. Դասախօսը կարենալու է ծրարելով մէկզի դնել իր եկեղեցական ու համայնքային պատկանելութիւնը ու ներկայացնել իր նիւթը իրրեւ Հայոց Եկեղեցիի ու Հայ ժողովուրդի պատմութեան համեստ ու անաչառ ուսումնական մը: Ասիկա բարոյական ծանր պարտականութեան մը տակ կը դնէ դասախօսը:

2. Այս նիւթին շուրջ պատմական սկզբնաղբիւրներու սակաւութիւնը երկրորդ դժուարութիւնն է: Մեր ունեցած աղբիւրները, քիչ բացառութեամբ, կամ միտինարական են կամ անոնցմէ օգտագործուած վերարտադրութիւններ՝ մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն՝ Հայոց Եկեղեցիին արխիւային արձանագրութիւնները եւ ջատագովական կամ քարոզչական գիրքեր եւ գրգռիչ յօդուածներ: Դժբախտաբար, չունինք սկզբնաղբիւրներ մեր տրամադրութեան ներքեւ, որոնք գրուած ըլլան զուտ պատմական մտահոգութեամբ:

3. Հակառակ 150 տարիներու գոյակցութեան՝ իրրեւ նոյն ազգին եւ հայրենիքին զաւակներ, Մեծ Սպանդին նոյն արիւնով մկրտուածներ, ազգին ու հայրենիքին վերաշինութեան եւ յառաջդիմութեան նուիրուած հաւաքականութիւններ, ազգականական մօտիկ կապերով շաղուածներ, ու համաշխարհային տարածքով միջեկեղեցական էքլիսնանիք շարժումին մասնակիցներ, կարելի չէ եղած վերացնել մեր ժողովուրդին ու մեր եկեղեցական զոյգ համայնքներու մէջէն փոխադարձ նախապաշարումներն ու վերապահութիւնները իրարու նկատմամբ:

4. Չորրորդ դժուարութիւնը կու գայ կարգ մը կրօնական բառերու տրուած իմաստէն եւ գործածութենէն: Հայ Առաքելականը եւ Հայ Աւետարանականը ունին, կամ կազմած են՝ իրենց իւրապատուկ հասկացողութիւնը կարգ մը բառերու շուրջ: Օրինակ, «հոգեւոր» բառը տարբեր իմաստով կ'ըմբռնեն եւ կը գործածեն Հայ Առաքելականը եւ Հայ Աւետարանականը: Նոյնն է պարագան «փրկութիւն», «ապաշխարութիւն», «բարեկարգութիւն» եւ ուրիշ կարգ մը բառերու: Սակայն, ամէնէն մեծ, պատմական, եկեղեցարանական ու աստուածաբանական տարակարծութիւնը կը դառնայ «Եկեղեցի» բառին շուրջ: Հայոց Եկեղեցիին ու Հայ Առաքելականներուն համար գրեթէ անկարելի է իրարմէ զատորոշել Եկեղեցին ու Ազգը՝ ինչ որ կը դժուարացնէ անջատել իրարմէ պետութիւնը եւ կրօնքը:

Ասոնց վրայ պիտի յամենանք իրենց հերթին:

Այս դասախօսութիւններուն ընդթը պիտի ըլլայ էապէս մեկնաբանական՝ քան թէ տեղեկագրական: Սակայն, պիտի դիմենք տեղեկագրական կամ թուագրական միջոցներու, երբ օրինակներ տալու պէտքը զգանք: Վերի երեք խորագիրները միասին դրած ենք՝ նկատի ունենալով անոնց իրարու հետ ունեցած շարունակական կապերը: Կ'ուզենք ընդգծել «Հայ» եւ «Հայաստանեայց» ստորոգելիները, որովհետեւ, մեր հաստատ համոզումը այն է թէ այս Շարժումը, Եկեղեցին ու Համայնքը էապէս հայկական եղած են, ու կը մնան հայկական, քանի որ անոնք ծնան հայ ժողովուրդին ու Հայոց Եկեղեցիին մէջ: Ոմանք կրնան, եւ ազատ են, որպէս վիժուկ բնութագրել զանոնք, այսինքն, կանխահասօրէն ծնած, սակայն բոլորս ալ գիտենք թէ վիժուկներն իսկ ծնողներ կ'ենթադրեն, ու հարկ չկայ ըսելու թէ վիժումներուն մէկ մեծ տոկոսը հետեւանք են ծնողներուն տգիտութեան, անխոհեմութեան, անպատասխանատուութեան եւ կամ բնախօսական անկանոնութեան: 1960ական թուականներուն էր երբ սկսայ աւելի լրջութեամբ եւ հետեւողականօրէն սերտել Հայ Եկեղեցիի պատմութիւնը: Այդ շրջանին հրաւիրուեցայ իբրեւ կրօնի ուսուցիչ ծառայելու էշրեֆիէի Հայ Աւետարանական Կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարանի վերի կարգերուն: Օրուան տնօրէնին հաւանութիւնով, փոխան ընդունուած կրօնական դասաւարակիին՝ սկսայ ուսուցանել Հայ Եկեղեցիի Պատմութիւնը: Պարտականութիւն տուի իւրաքանչիւր աշակերտի որ Կաթողիկոսի մը կեանքին ու գործունէութեան շուրջ ուսումնասիրութիւն մը պատրաստէր՝ օգտուելով Օրմանեան Պատրիարքի Ազգապատումէն: Վստահեմ որ ես աւելի օգտուեցայ այդ դասէն՝ քան ուսանողները: Անկէ ի վեր ինծի համար մեծ գրգիռ եղած է Հայոց Եկեղեցիին ու Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին պատմութիւնը: Ու ես այն եզրակացութեան եկայ, թէ ինչպէս որ կարելի չէ Աստուածաշունչի Նոր Կտակարանը հասկնալ եւ գնահատել առանց կարգացած ըլլալու Հին Կտակարանը, նոյնպէս ալ կարելի չէ ի՞րապէս հասկնալ եւ գնահատել Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին առանց գիտնալու եւ գնահատելու Հայոց Եկեղեցիին պատմութիւնը: Մասնաւորելով խօսքս Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին պատմութեան, կրնամ քաջարար յայտարարել, թէ անիկա անբաժան մէկ մասն է Հայոց Եկեղեցիին պատմութեան, հոգ չէ թէ ոմանք լուսանցքային երեւոյթ մը նկատեն ասիկա: Այս կը ընշանակէ, թէ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին պատմութիւնը Ամբրիկեան Միսիոնարական պատմութեան շարունակութիւնը չէ, հոգ չէ թէ միսիոնարութիւնը գնահատելի ներդրումներ ունեցած ըլլայ Աւետարանական Շարժումին մէջ անոր սկզբնական շրջանին:

Ա. ՀԱՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

1. ՀԱՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ԳՈՅԱՌՈՒՄԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Բարեպաշտական շարժումը որ սկսաւ ժԹ. դարու առաջին կիսուն Թուրքիոյ մէջ՝ յապաղած շարժում մըն էր: Արդարեւ՝ ժԹ. դարը Մեծ Դար կոչուեցաւ համաշխարհային ու մարդկային կեանքի համապարփակ մարզերուն մէջ: Ազգուեցան մարդկային կեանքի բոլոր մարզերը, նոյնիսկ յեղաշրջուեցան գիտական, ընկերային, քաղաքական, տնտեսական, բժշկական, հոգեբանական, կրօնական եւ ուրիշ բազմաթիւ նիւթերուն շուրջ գոյութիւն ունեցող վարկածները, նաեւ՝ զանոնք կիրարկելու համար ընդունւած կերպերը: Մինչ Եւրոպայի եւ Միացեալ Նահանգներու զանազան վայրերուն մէջ տեղի կ'ունենային կրօնական, աւելի ճիշդը՝ հոգեւոր շարժումներ եւ յեղաշրջումներ, Օսմանեան կայսրութեան հաստարեստ ու գորշ պատերէն ու պատուհաններէն ներս ոչինչ կը թափանցէր: Մինչ աւետարանչական կամ միսիոնարական համահաւաքներու, աղօթաժողովներու ու արշաւներու միջոցաւ քրիստոնէական հաւատքն ու կեանքը իրական փորձառութիւն կը դառնային բազմազգի միլիոնաւոր մարդոց կեանքին մէջ՝ հայ ժողովուրդը թրքական հողերու վրայ կը տուայտէր մէկ կողմէն տնտեսական ու քաղաքական ստրկութեան մէջ, իսկ միւս կողմէն աղքատութեան եւ տգիտութեան ճիրաններուն մէջ:

Թուրքիոյ մէջ Հայ Բարեպաշտական Շարժումը բնական մէկ հետեւանքն էր ժողովուրդին առօրեային մէջ դրսեւորուող այն յետաձգելի մեծ կարիքի, ու յատկապէս հոգեւոր, բարոյական, ու կրթական խոր քաղցի ու ծարաւի: Բաւարար է կարգալ ժԹ. դարու հայ մեծ գրողներուն գործերը որպէսզի կարենանք իրական պատկերը ունենալ թրքահայութեան եւ կովկասահայութեան իրական գոյավիճակին: Ուշագրութեամբ կարդանք Խաչատուր Աբովեանի, Ստեփանոս Նազարեանի, Ռաֆֆիի, Մեսրոպ Թաղիադեանցի, Խրիմեան Հայրիկի, Օրմանեան Պատրիարքի, Բարկէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի, Աւետիս Պէրպէրեանի եւ ժամանակակից շատ մը գրողներու գործերը, որոնք զարմանալի անկեղծութեամբ եւ քաջութեամբ կը ներկայացնեն մեզի ոչ միայն հայ ժողովուրդին ողբալի վիճակը հոգեւոր եւ կրթական մարզերու մէջ, այլ նաեւ Հայոց Եկեղեցիին անկարողութիւնը զայն դարմանելու մէջ:

Ես եղած եմ բազմաթիւ հիացողներէն մէկը հանգուցեալ Բիւզանդ Եղիայեանի մտաւորական պաշարին, գրական ու պատմա—բանասիրական մեծ վաստակին, ու կրթական երախտաշատ հունձքին: Աստուած երկար տարիներ շնորհեց անոր իրրեւ անխոնջ մշակ ծառայելու հայ ածուին մէջ:

Ատեն մը իբրեւ ժողովական գործակիցներ մասնակցած ենք միջ-յարանու-
նական ու միջազգային ժողովներու: Մական թող ներուի մեզի երբ քննա-
դատենք իր մէկ երկասիրութիւնը՝ Հայ Յարամուսնութեանց Բաժանու-
նը, որ հրատարակուեցաւ 1971ին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին կողմէ:
Այս հսկայածաւալ հատորին բովանդակութեան նկատմամբ ունիմ շատ
լուրջ վերապահութիւններ: Մական, ամէնէն խոցելի կէտը այս այլապէս
շատ ճոխ ու հետաքրքրական ծանօթութիւններով բեռնաւոր հատորին՝
Եղիայեանի միակողմանի մօտեցումն է Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին
բաժանման հարցին: Եղիայեանի համար հայ ժողովուրդն ու Հայոց Եկե-
ղեցին շատ լաւ վիճակի մէջ էին մինչեւ որ օտար միսիոնարները թուրքիա-
եկան ու բաժան-բաժան ըրին հայ ազգը: Այս թիւը ընդհանրացումը, դժ-
բախտաբար, ժողովրդական խաւերու մէջ տարածուեցաւ ու իրական պատ-
մութեան կարգը անցաւ: Եղիայեան ասոր միացուց «Դաւանափոխութիւն
պարկ մը այլուրի փոխան» առասպելը, ինչ որ մինչեւ այսօր կը նուազուի
կարգ մը հնամաշ եւ ժամանակավրէպ լարերու վրայ: Լուրջ ուսումնական-
նութիւնը մէկդի ձգած՝ Եղիայեան երեք չի ներկայացնէր պատկերին միւս
կողմը, այսինքն՝ կրօնական ու մասնաւորապէս հոգեւոր ու բարոյական
այն ահաւոր վիճակը որուն ենթարկուած էր մեր ժողովուրդը իր երեք կա-
թողիկոսական ու երկու պատրիարքական կեդրոններով: Մինչ մէկ կող-
մէն Եղիայեան կը դատապարտէ Հայ Աւետարանական Ծարժումին նա-
խակարապետները, միւս կողմէ երեք չի յիշեր ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն Հա-
յոց Եկեղեցիին նուիրապետութեանց շարքերուն մէջ կատարուող գայթակ-
ղեցուցիչ արարքները: Աւետիս Պէրպէրեան, Թուրքիոյ Պատրիարքարանի
քարտուղարն ու 1772—1860 տարիներու քրօնիկագիրը Պատմութիւն Հա-
յոցին՝ առանց ծամծմելու իր խօսքերը, կը պատմէ թէ այն օրերու պատ-
րիարքները ինչ վատ միջոցներու կը դիմէին ձեռք ձգելու համար Պատ-
րիարքական Աթոռը, եւ ինչ ստորնացուցիչ միջոցներու՝ պահպանելու հա-
մար իրենց դիրքը: Պէրպէրեան բարեկամ չէր Աւետարանական Ծարժու-
մին. ընդհակառակը՝ տեղ տեղ սաստիօրէն կը դատապարտէ միսիոնար-
ներու հետեւորդները: Մական, ան իրական՝ թէեւ տխուր, մէկ պատկերը
կը ներկայացնէ ժամանակակից եկեղեցական առաջնորդութեան: 1799—
1802 երեք տարիներու ընթացքին հինգ անձեր իբրեւ Պատրիարք կը տիրա-
պետեն՝ ամիրաներու եւ թրքական կառավարութեան քմահաճոյքներուն
ենթարկուած: Օրմանեան Պատրիարք իր Ազգայատումին մէջ մանրա-
մասնութեամբ կը նկարագրէ ԺԹ. դարու սկիզբը Էջմիածինի Ս. Աթոռին
տիրանալու ձգտող երկու թեկնածուներուն՝ Դանիէլի ու Դաւիթի միջեւ
մղուած անբարոյ ու ոճրային կռիւները եւ ռուսական ու պարսկական պե-
տութիւններու միջամտութիւնները: Կը պատմուի թէ կարճ ժամանակաշր-
ջանի մը մէջ Ս. Աթոռը կը փոխէ 10 գահակալ: Նոյնաման գայթակղու-

թիւներով լեցուն է Բարկէն Ա. Կիլիկիոյ Աթոռակից Կաթողիկոսին Պատմութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց մեծածաւալ հատորը, որ հրատարակւած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի կողմէ, 1939 թուականին: Խիստ ներողամիտ, համբերող, ու պաղարիւն ընթերցողի պէտք ունի այս հատորը՝ ի տես այն ոճիրներուն որոնք կը կատարուէին Աթոռի սիրոյն՝ Սիսի եւ Աղթամարի մէջ: Կը տեղեկանանք նաեւ Սիսի Կաթողիկոսներուն ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներու միջեւ շարունակուող անարիւն բայց անբարոյ ու գայթակղեցուցիչ ճակատամարտերու մասին, որոնց մէջ թուրք կառավարութիւնը հրճիլի դեր կը խաղար: Հապա Երուսաղէմի վանքին մէջ կատարուող խաչազոդութիւնները որոնց պատճառով վանքը միշտ պարտքի տակ կը մնար: Մեր ժամանակը չի ներեր մէջըբրուամներ ընելու մեծանուն գրող Ռաֆֆիի գործերէն, յատկապէս իր ուղեգրութիւններէն, որոնց մէջ ան կը բացայայտէ վանքերուն մէջ տիրող տգիտութիւնը, վանականներուն շահամոլութիւնը, եւ կղերականներու անփութութիւնը իրենց հօտին հոգեւոր ու կրթական կարիքներուն նկատմամբ: Միջանկեալ ըսեմ, որ ես մեծապէս հիացած եմ Աստուածաշունչի բովանդակութեան շուրջ Ռաֆֆիի ունեցած ծանօթութեան եւ անկէ կատարած իր մէջըբրուամներուն վրայ: Կղերականներու հետ իր ունեցած վիճարանութիւններուն ընթացքին, ան կը յիշէ Սուրբ Գրային համարներ եւ դէպքեր՝ դարմանքի մատենելով ունկնդիր հոգեւորականները:

Իմ առաջադրած թեզիս պաշտպանութեան համար կ'ուզեմ դիմել Գերաշնորհ Մեսրոպ Արք. Աշենանի — որ Կիլիկիոյ Աթոռի Ամերիկայի Արեւելեան Թեմերուն ժրջան Առաջնորդն է — մէկ օգտաշատ երկին, որ հրատարակուեցաւ 1994ին: Հատորին խորագիրն է Armenian Church, Patristic & Other Essays: Գիրքին Հայրաբանական մասը նուիրուած է ԺԴ. դարու մեծ աստուածարան Ս. Գրիգոր Տաթեւացիին աստուածարանութեան: Միւս ազատ ուսումնասիրութիւններուն վերջին գլուխին մէջ Սրբազանը վեր կ'առնէ Օսմանեան Պետութեան կողմէ հաստատուած միլլէթի դրութիւնը: Իր եզրակացութեան մէջ ան միլլէթի նկարագրութիւնը կ'ընէ Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի կրօնական, քաղաքական եւ ընկերային դերին, ինչպէս նաեւ պատրիարքներուն նկարագրին ու աշխատանքի կերպին: Ամիրաները, իրենց գիրքին ու հարստութեան ճամբով, իրենց ասիին մէջ կ'առնէին Պատրիարքարանն ու Պատրիարքը: Բարձրագոյն Դրան մօտ իրենց ունեցած վարկն ու ազդեցութիւնը գործածելով, անոնք քմահաճօրէն կ'իջեցնէին մէկը ու կը բարձրացնէին ուրիշ մը: Պատրիարքը գոհացնելու էր զինք հովանաւորող ամիրան, ու ապա՝ այդ ամիրային միջոցով Բարձրագոյն Դրան պաշտօնեաները: Ով որ շատ վճարէր կառավարական մարդոց՝ անիկա իր մարդը կը բարձրացնէր պատրիարքական աթոռը: Մէկ կողմէ ամիրային եւ Բարձրագոյն Դրան միջեւ կատարուող սակարկութիւնը, իսկ միւս կողմ

մէ եկեղեցականներուն միջեւ կատարուող մրցակցութիւնը խաղաղիքի վերածած էին Պատրիարքն ու իր պաշտօնը: Արքայանը կը յիշէ, թէ 54 տարւան չըջանի մը մէջ մեծ փութկոտութեամբ իրարու կը յաջորդեն 69 պատրիարքներ: Ասոնցմէ քառասունը, իրարմէ տարբեր անձեր, կը կորսնցնեն ու կը վերահաստատեն իրենց աթոռները քանի մը անգամներ:

Յիշելէ ետք այս բոլորը, չեմ ուզեր կրկնել Եղիայեանի կատարած սխալը, այսինքն՝ միակողմանի մէկ պատկերը ներկայացնել հայ ժողովուրդին ու Հայոց Եկեղեցիին: Անուրանալի է որ բարեկարգչական շարժումներ եղած են Հայոց Եկեղեցիին եւ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Արեւելեան ու Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ զանազան վայրերուն մէջ՝ անապատներու մէջ ու լեռներու կողքին, ինչպէս նաեւ կարգ մը քաղաքներու մէջ հաստատուած վանական դպրոցները, ու համալսարանի տիպով կրթարանները սքանչելի ծառայութիւններ մատուցած են Եկեղեցիին ու ժողովուրդին: Նարեկացիներ, Շնորհալիներ, Գրիգոր եւ Մովսէս Տաթեւացիներ, Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Կոլոտը, Յակոբ Նալեանը, Գրիգոր Շղթալակիրը եւ ուրիշ մեծ թիւով կղերականներ, պատրիարքներ եւ կաթողիկոսներ ջանացած են իրենց գրութիւններով եւ գործերով վառ պահել քրիստոնէական հաւատքը մեր ժողովուրդին մէջ: Ասոնց մէջ Մովսէս Գ. Տաթեւացի, Յովհաննէս Կոլոտը, Յակոբ Նալեանը, եւ Գրիգոր Շղթալակիրը (ԺԸ. Դար), եղած են իրական աւետարանիչներ՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հոգիով եւ նմանութիւնով: Քաղաքական ընական պայմաններու ներքեւ՝ ասոնց տարած աւետարանչական եւ հոգեւոր—կրթական աշխատանքները կրնային հոգեւոր իրական արթնութիւն յառաջ բերել մեր ժողովուրդին մէջ: Կոլոտ որ Կ. Պոլսոյ պատրիարք եղաւ բազմատարար երկար տարիներ, ունէր հոգեւոր խոր հմտութիւն եւ կեանք: Խորհողներ կան, թէ ան բողոքական պիտի նկատուէր եթէ ապրած ըլլար ԺԹ. դարուն: Սակայն պէտք է ըսել թէ այս յիշուած եկեղեցականները ասուպի նման փայլեցան պահ մը եւ ապա անհետացան հայ կեանքի խաւար երկնակամարին վրայ՝ համեմատաբար տմոյն նշոյլներ թողելով իրենց ետին:

2. ՀԱՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԸՆԹԱՅԲԸ

Հայ Բարեպաշտական Շարժումը ծայր առաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին Հոգեւոր Ուսումնարանին մէջ: Այս Ուսումնարանը զոր սկսած էր Յակոբ Նալեան Պատրիարքը, 1926ին՝ հրդեհի մը պատճառաւ փակուեցաւ: Քանի մը տարի ետք, Պէյրութի մէջ ամերիկացի բողոքական միսիոնարի մը կողմէ գրուած հակակաթողիկ նամակ մը պատճառ եղաւ որ Պատրիարքարանին մէջ մասնաւոր ժողով մը գումարուի եւ քննուի այս նամա-

կին բովանդակութիւնը ժողովին կը նախագահէր կարապետ Պատրիարքը։ Ներկաներուն զգացումը այն եղաւ, որ հեղինակին կատարած քննադատութիւնները կը վերաբերէին նաեւ Հայոց Եկեղեցիին, հետեւաբար, անհրաժեշտ նկատեցին տեղէ մը սկսիլ սրբազրելու սխալները եւ բարեկարգութիւններու ձեռնարկելու։ Իբրեւ եզրակացութիւն, որոշեցին վերաբանալ Հոգեւոր Ուսումնարանը՝ անուանի մտաւորական եւ Աստուածաշունչի Հմուտ Գրիգոր Պատուելի Փեշտիմալճեանի անօրէնութեան ներքեւ։ Ուսումնարանին առաջնահերթ նպատակն էր զարգացած եւ հոգեւոր դաստիարակութեան տիրացած եկեղեցականութիւն մը յառաջ բերել եւ ապա, անոնց միջոցով, եկեղեցական բարեկարգութեան ձեռնարկել։ Դասաւանդութիւններէն անկախ, շուտով կազմուեցաւ Աստուածաշունչի սերտողութեան խմբակ մը Փեշտիմալճեանի առաջնորդութեամբ։ Այս սերտողութեանց մասնակցողները անդրադարձան որ Հայոց Եկեղեցիին մէջ կային կարգ մը յետսամուտ աւանդութիւններ, որոնք եկած էին կաթոլիկութենէն ու հակառակ էին Աստուածաշունչի ուսուցումներուն։ Փեշտիմալճեան քաջալերեց իր աշակերտները աւելի խորանալու Աստուածաշունչի գիտութեանց մէջ, սակայն զգուշացուց զանոնք ծայրայեղութենէ։ Խորունկ հաւատացեալ մըն էր եւ լայնախոհ, սակայն, անսահման նուիրում ունէր պատմական Մայր Եկեղեցիին հանդէպ, եւ, ուրեմն, չէր ուզեր խախտել հաստատուած աւանդութիւնները։ Անիկա իր աշակերտներուն հետ երկար ժամեր կ'անցընէր Աստուածաշունչը սերտելու եւ հոգեւոր խորհրդակցութիւններ ունենալու։ Սակայն շատ չանցած մահացաւ ան։ Մահացաւ նաեւ Ընծայարանին մեծ բարերարը՝ Յարութիւն Ամիրա Պեղճեանը։ Այնուհետեւ Ընծայարանը երկար կեանք չունեցաւ եւ այս երկու իմաստուն ու հեռատես անձնաւորութիւններու կորուստը պատճառ եղաւ որ հակառակութիւնները սրին բարեկարգութեան կողմնակիցներու եւ պաշտօնողականներու միջեւ։

Ընծայարանի աշակերտներէն ոմանք, խորացնելու համար իրենց հոգեւոր դաստիարակութիւնը, սկսան յաճախել նորեկ միսիոնարներու բնակարաններուն մէջ կատարուող պաշտամունքներուն եւ ազօթաժողովներուն։ 1831ին Պոլիս հաստատուող առաջին միսիոնարը եղած էր Ռաիլիւմ կուտէլը, որ իր կատարած առաջին շրջապտոյտին իսկ նկատած էր որ բարեկարգչական ու հոգեւոր շարժում մը արդէն սկսած էր հայ ժողովուրդին մէջ։ Միսիոնարներն իրենց տեղեկագիրներուն մէջ անդրադարձած են այս կէտին, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Թուրքիոյ մէջ բարեկարգչական շարժումը նախաձեռնութիւնը չէր միսիոնարներուն։ Տուներու մէջ կատարուող Աստուածաշունչի սերտողութիւնները եւ ազօթաժողովները չու-

տով արդիւնաւորութեան ապաշխարութեան եւ փրկութեան փորձառութիւններով: Մեր ազգայիններուն համար անհասկնալի էին կատարուող սրտարուխ վկայութիւնները, խոստովանութիւնները եւ աղօթքները: Իսկ պահպանողականներն ու աւանդապաշտները Մայր Եկեղեցիին ղէմ ապստամբութիւն եւ դաւաճանութիւն կը նկատէին հոգեւոր կեանքի տիրացած այս երիտասարդներուն արարքը:

Ահա այս ապաշխարած երիտասարդներն էին որոնք 1836ին յղացան գաղափարը Բարեպաշտական Միաբանութեան, որ նաեւ կոչուեցաւ Հայկազունեան Ընկերութիւն: Ասիկա սկսաւ իրրեւ գաղտնի կազմակերպութիւն մը, որ բաղկացած էր տասներկու հոգիէ: Գործադիր քարտուղար ընտրուեցաւ Յովհաննէս Տէր Սահակեան անունով երիտասարդ մը, որ շքանաւարտ եղած էր Փեչովմարճեանին Ընծայարանէն: Աւետարանչական հուրով լեցուած, կարող ու յարգուած ուսուցիչ մըն էր ան: Միաբանութեան անդամները իրենց շարաթական ժողովներուն ընթացքին կը խորհրդակցէին ու կ'աղօթէին իրենց Մայր Եկեղեցիին եւ հայ ժողովուրդին հոգեւոր բարեկարգութեան մասին: Իրենց առաջին քայլերէն մէկը կ'ըլլայ կազմակերպել Ձգաստութեան Ընկերութիւն մը որուն անդամակցողներ պիտի ուխտէին ի սպառ հրաժարիլ ոգելից ըմպելիներու գործածութենէ եւ արբեցողութենէ: Անոնք նոյնիսկ գինի կամ օղի պիտի չհրամցնէին իրենց այցելու հիւրերուն, որովհետեւ արբեցողութիւնը մեծ աւերներ կը գործէր Թուրքիոյ հայահոծ քաղաքներուն մէջ: Տարակոյս չկայ, որ մինչեւ յիսուն տարի առաջ Հայ Աւետարանական համայնքի անդամներուն մօտ նկատուած զգաստութիւնը եւ ժուժկալութիւնը հետեւանքները կ'ըրնան համարուիլ այդ տարիներէն հասած աւանդութեան եւ դաստիարակութեան:

3. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՈՒՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԲԱՆԱՆ ՄԵՋ

Նախախնամական ու բարեբաստիկ գուգադիպութիւն մը եղաւ Սուրբ Գրոց Ընկերութիւններու եւ միսիոնարներու ներկայութիւնը Թուրքիոյ մէջ այն շրջանին երբ հայութիւնը իմացական եւ հոգեւոր զարթօնքի մը նախանշանները կը ցուցայայտէր: Ինչպէս վերը նշեցինք՝ ԺԹ. Դարը Մեծ Դար կոչուեցաւ շատ մը պատմարաններու կողմէ: Մարդկային կեանքի բոլոր մարգերը ազդուեցան այդ դարու ընթացքին կատարուած գիւտերէն եւ գաղափարական յեղաշրջումներէն: Քրիստոսի Եկեղեցին իր բոլոր ճիւղաւորումներով անտարբեր չէր կրնար մնալ: ԺԼ. դարու

վերջաւորութեան Եւրոպայի եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ Աստուածաշունչի Ընկերութիւններ եւ միսիոնարական ընկերակցութիւններ ծնան մէկը միւսին ետեւէն:

Անգլիոյ, Ռուսիոյ, եւ Միացեալ Նահանգներու մէջ կազմակերպուեցան Սուրբ Գրոց Ընկերակցութիւններ: Անոնց հետ զուգահեռ, յատկապէս Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ, ծնունդ առին աւետարանչական միսիոնարական ընկերակցութիւններ: Ասոնք հետեւանքն էին այս երկու երկրամասերու մէջ իրարայաջորդ հոգեւոր արթնութեան բազմածաւալ հաւաքներու, որոնք հոգեւորապէս սարսեցին բազմամիլիոն ժողովուրդներ: Միսիոնարական շարժումը, ուրեմն, բնական մէկ պտուղն էր ժողովուրդներու հոգեւոր արթնութեան՝ նպատակ ունենալով «հեթանոս աշխարհը Քրիստոսի փրկութեան աւետարանին շահիլ»: 1831 թուականին Կ. Պոլիս հասնող, եւ ապա ամբողջ թուրքիոյ մէջ տարածուող միսիոնարները ընդհանրապէս ամերիկացիներ էին, որոնք կը պատկանէին Բողոքականութեան ժողովական եւ Երիցական—Բարեկարգեալ Համայնքներուն: Մայր ընկերակցութեան անունն էր American Board of Commissioners for Foreign Missions, կրճատեալ հայերէնով՝ Ամերիկեան Պորտ, որ կազմուեցաւ 1810ին, Պոստոն, եւ որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Անգլիական եւ Ռուսական Սուրբ Գրոց Ընկերութիւններ նախ սկըսան Սուրբ Գիրքը եւ Նոր Կտակարանը տպել գրաբար հայերէնով եւ հայատառ թրքերէնով, ինչ որ մեծապէս գնահատուեցաւ օրուան Պատրիարքին կողմէ, որ նոյնիսկ նիւթապէս քաջալերեց այս ձեռնարկը: Յետագային, ամերիկացի միսիոնարներ, էյալըս Ռիկզի գլխաւորութեամբ եւ հայ հայերէնագէտներու գործակցութեամբ ոչ միայն աշխարհաբարի թարգմանեցին Աստուածաշունչը՝ այլ նաեւ հրատարակեցին հոգեւոր թերթիկներ եւ գրքոյկներ ժողովուրդին հասկցած լեզուներով: Ասոնք Բողոքական քարոզչութեան նուիրուած հրատարակութիւններ չէին, այլ զուտ հոգեւոր կեանքի ու Աստուածաշունչի դաստիարակութեան զարգացումին եւ տարածումին համար էին: Այս բոլորը ոչինչի պիտի ծառայէր, եթէ հայ ժողովուրդը ուշիմ չլլար եւ յառաջդիմութեան հոգի եւ մտադրութիւն չունենար: Այդ օրերուն քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւնով հետաքրքիր հայ երիտասարդներ Եւրոպա կ'երթային օգտուելու համար յատկապէս Ֆրանսական եւ Իտալական նորանոր փիլիսոփայութիւններէն եւ յեղափոխական շարժումներու մեթոտներէն, ու «երկիր» վերադառնալով կ'աշխատէին արթնցնել հայ ժողովուրդը եւ գիտակից դարձնել զայն իր ազգային ու ընկերային իրաւունքներուն: Պէտք չէ զարմանալ կամ զատապարտել ուրեմն, այն երիտասարդները որոնք հոգեւորապէս արթնցած ըլ-

լալով ու խորապէս գիտակցելով Հայոց Եկեղեցիին բարեկարգութեան կարիքին՝ կը դիմէին ամերիկացի կամ եւրոպացի աւետարանիչներու եւ անոնց կրթական բարձր հաստատութիւններուն, որպէսզի օգտուէին անոնց գիտութենէն եւ փորձառութենէն: Անոնք յայտնեցին իրենց հոգեւոր ու եկեղեցական մտահոգութիւնները օրուան Պատրիարքին, սակայն, ան զբաղած էր իր ընթացիկ գործերով: Եկեղեցիին բարեկարգութիւնը այնքան բարդ ու համակեղեցական հարց մըն էր, որ ոչ մէկ Աթոռ կարող էր առանձնապէս ձեռնարկել անոր: Բայց բարեկարգութիւնը որուն մասին կը խօսէին Բարեպաշտական Միարանութեան անդամները՝ տարբեր էր Հայոց Եկեղեցիին Իշխաններուն ըմբռնումէն: Արդարեւ, Եկեղեցին իր պատմութեան ընթացքին զանազան բարեկարգութիւններու ենթարկուած էր, սակայն, առաքելական եւ աւետարանական իմաստով հոգեւոր բարեկարգութեան չէր ձեռնարկուած: Անձնական հոգեւոր վերստին ծնունդն ու ապաշխարութիւնը, մեղքի անձնական գիտակցութիւնը եւ շնորհքով փրկութեան վստահութիւնը եւ վկայութիւնը մաս չէին կազմեր Եկեղեցիին բարեկարգչական յայտագիրին եւ գործունէութեան: Այս փորձառութիւնները վերապահուած էին միայն Նարեկացիներուն, Շնորհալիներուն, եւ վանական սուրբերուն: Ժողովուրդէն կ'ակնկալուէր ներկայ ըլլալ պատարագներուն, աւանդութիւնները գործադրել, բարեգործութիւն ընել, ու իր հոգիին փրկութիւնը վստահիլ Տիրամայր Մարիամին եւ սուրբերու բարեխօսութեան: Բարեպաշտականները չգոհացան ասոնցմով, եւ ուրեմն, դիմեցին այն բոլոր միջոցներուն որոնք, ըստ իրենց, հոգեւոր ամբողջական բարեկարգութիւն մը պիտի յառաջացնէին իրենց կեանքին մէջ:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար Բարեպաշտականները ընտրեցին հոգեւոր ազատագրութեան ուղին, ու դարձան Մայր Եկեղեցիին հաւատարիմ այլախոհները՝ միշտ ջատագով ըլլալով Եկեղեցիին Հոգեւոր Բարեկարգութեան, եւ առ այդ սկսան անդադար սերտել այժմ մատչելի դարձած Աստուածաշունչը եւ հասկնալի լեզուով գրուած թերթիկներն ու գիրքերը: Որքան կարգացին, սերտեցին, ունկնդրեցին եւ ազօթեցին, այնքան աւելի գիտակից դարձան իրենց ազգային պարտականութեան, այսինքն, իրենց սիրելի ազգը հոգեւորապէս արթնցնելու ու անոր միջոցով հոգեւոր բարեկարգութիւն յառաջ բերելու իրենց Մայրենի Եկեղեցիին մէջ:

4. ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱԶՈՂԵՑԱՒ ԻՐ ԱՌԱՋԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ

Պատասխանը «այո» եւ «ոչ» է: Բարեպաշտական Միարանութեան նպատակն էր «կրօնական վերանորոգութիւն, ազօթել, աշխատիլ եւ ջանալ

շնորհիւն Աստուծոյ վերածել Հայաստանեայց եկեղեցին իր նախնական պարզ, մաքուր եւ առաքելական վիճակին՝ կրնանք ըսել թէ ասոր մէջ միայն կիսովին յաջողեցաւ ան: Ան յաջողեցաւ ժողովրդականացնել Աստուածաշունչի եւ հոգեւոր գրականութեան ընթերցումը: Յաջողեցաւ հազարներով մարդոց մէջ հոգեւոր նոր կեանք յառաջացնել Քրիստոսի փրկութեան պատգամը քարոզելով, վկայելով, եւ աղօթելով: Ո՛չ, ապաշխարողները պարկ մը ալիւրի համար չապաշխարեցին: Պատմականօրէն անճիշդ գրաբարտութիւն ու չքմեղանք է այն՝ թէ Բարեպաշտականները նիւթական ու անձնական շահերէ մղուած դարձան Աւետարանի քարոզիչները եւ յաջողեցան տասնեակ հազարներով հայորդիներ իրենց կառքին լծել Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը: Պատասխանատու ու բարոյականի տէր ո՛չ մէկ գրիչ կամ լեզու իրաւունք տալու է ինքզինքին՝ արժանապատուութեան հետ խաղալու հայ համայնքի մը, որ 1915ին 65,000ի հասնող հետեւորդներ կը հաշուէր: Եթէ եղան «պարկ մը ալիւրի փոխան Բողոքական եղող»ներ՝ այդպիսիները երկու պարկ ալիւրի փոխան ալ ետ դարձան, ինչպէս յետագային խոստովանեցաւ Մատթէոս Պատրիարք Չուխանճեանը յայտնելով թէ ո՞րքան դրամ ծախսած էր մոլորեալները ետ Մայր Եկեղեցիին փարախը բերելու: Բարեպաշտները, միսիոնարներու եւ անոնց հաստատած բարձրագոյն կրթարաններուն շնորհիւ յառաջ բերին երիտասարդ սերունդ մը, որ տիրացած է առաջնակարգ եւ բազմակողմանի ուսումի, հոգեւոր դաստիարակութեան, եւ բարեկիրթ եւ զգաստ կենցաղավարութեան: Յետագային, երբ Աւետարանական համայնքը կազմուեցաւ՝ անոր անդամներուն, այսպէս կոչուած Բողոքականներուն, չէր պարտադրուեր որ ընկալեալ երգումը կատարեն Օսմանեան դատարաններուն մէջ: Անոնց այլն այո էր ու Ո՛չ՝ ոչ: Պէտք է ըսել, որ անոնց նոյնիսկ իսոսակցական լեզուն բարեկարգուեցաւ եւ որակաւորուեցաւ: Ժամանակակից պատմագիրներէն մէկը կը յայտնէ, թէ եթէ փողոցին մէջ մէկը «այո» բառը գործածէր՝ ան կասկածելի կը դառնար իբրեւ Բողոքական: Մեր գրականագէտները մեզի կը հաւաստեն, թէ այն չըջանին պոլսական հայերէն իսոսակցական լեզուն այնքան խառն էր որ բառերուն միայն քսան առ հարիւրը իրական հայերէն էր: Իսկ հայ աւետարանականները, միսիոնարներու նախաձեռնութեամբ, հրատարակեցին լաւագոյն աշխարհաբարով Սուրբ Գիրք, թերթիկներ եւ գրքոյկներ որոնց ընթերցումը յեղաշրջած էր իրենց հայերէն իսոսակցական լեզուն եւ ուշագրաւ դարձուցած զիրենք: Նոյն գրականագէտներուն համաձայն՝ այս հրատարակութիւնները մեծապէս նպաստեցին արեւմտեան աշխարհաբարի կազմաւորումին ու տարածման: Գալով հարցումին միւս կէտին, թէ յաջողեցա՞ն «վերածել Հայաստանեայց Եկեղեցին իր նախնական պարզ, մաքուր եւ առաքելական վիճակին»՝ ասոր պատասխանը «ո՛չ» է, ինչ որ պատմութիւնն ալ կը հաս-

տատէ, ինչո՞ւ չյաջողեցան: Ասոր պատասխանը մեզ կը տանի այս դասա-
խօսութեան երկրորդ մասին:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔ

1. ՀԱՅ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐԱԿԱՐԾԻՔ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿԵՐՊԻՆ ՇՈՒՐՁ

Հոս կ'արժէ հարց տալ, թէ իրա՞ւ Բարեպաշտական Միաբանութեան
բուն նպատակը բարեկարգել էր Հայոց Եկեղեցին եւ զայն վերածել «իր
նախնական պարզ, մաքուր, եւ առաքելական մաքուր վիճակին»: Եթէ ի-
րաւ է այս, Բարեպաշտականները կա՞մ տգէտ ըլլալու էին Հայոց Եկեղե-
ցին պատմութեան նկատմամբ, եւ կամ ալ՝ միամիտ արկածախնդիրներ
եւ զոհը իրենց հոգեւոր ծայրայեղ նախանձախնդրութեան: Անոնք շատ լաւ
զիտէին հայ եկեղեցական պատմութիւնը: Անոնք գիտցած ըլլալու էին նաեւ,
որ Հայոց Եկեղեցին դարերով դիմադրած էր Յոյն եւ Լատին Եկեղեցինե-
րու ոտնձգութեանց, եւ արիւնալի պայքարներ մղած՝ զանազան ազանդ-
ներու դէմ, եւ թէ՛ կարելի չէր նման բարեկարգութիւն մը կատարել մէկ
օրէն միւսը: Բարեկարգչական այս յոգունդին աղբիւրը Բարեպաշտական
Միաբանութիւնը չէր, այլ՝ միսիոնարութիւնը: Կը կասկածիմ որ միսիո-
նարութիւնը այդ արմատական բարեկարգութիւնը առաջադրեց շատ
միամտաբար, չըսելու համար տգիտաբար: Ամէն կասկածէ վեր է, թէ կա-
յին միսիոնարներ որոնք համոզուած էին ասոր: Թուրքիոյ միսիոնարնե-
րուն նիւթականը հայթայթող կազմակերպութիւններն ու կեդրոնական
Մարմինը կ'ուզէին տեսնել աւելի արագ եւ շօշափելի արդիւնք մը: Ասոր
մէջ չարամտութիւն չկար, այլ՝ Յիսուս Քրիստոսի թագաւորութիւնը ա-
մէն տեղ հաստատուած տեսնելու բուն իղձ մը: Դժբախտաբար, անոնք
նոյնացուցին Քրիստոսի թագաւորութիւնը ամերիկեան տիպի Բողոքա-
կանութեան հետ: Իմ անկողմնակալ ու սպառիչ ուսումնասիրութիւննե-
րուս մէկ եզրակացութիւնը կրնամ համարել սա տեսութիւնը, թէ Բարե-
պաշտական Միաբանութիւնը եւ միսիոնարութիւնը երկու տարբեր բանե-
րու մասին կը խօսէին: Առաջինը՝ իր Մայր Եկեղեցին կ'ուզէր հոգեւորա-
պէս՝ արթնցնել շեշտը դնելով Աւետարանին փրկութեան պատգամին
վրայ: Իսկ միսիոնարութեան ծրագիրը Հայոց Եկեղեցին պահելով հանդերձ՝
աւելի արմատական յեղաշրջում մը յառաջ բերել էր անկէ ներս: Արդար
ըլլալու համար ըսենք նաեւ, թէ այս չէր միսիոնարութեան սկզբնական
չարժառիթը, ոչ ալ միսիոնարներուն բոլորը համակարծիք էին Հայոց Ե-

կեղեցիին հաստատած կարգերը խախտելու: Ու քանի որ անկարող էին արմատական այդ յեղաշրջումը կատարել Մայր Եկեղեցիին մէջ՝ անոնք ծրագրեցին գործադրել յաջորդ կարելիութիւնը, այսինքն՝ ամերիկեան բողոքականութեան տիպով անջատ եկեղեցիներ հաստատել:

Հոս անհրաժեշտ է կէտ մը յստակացնել: Ամերիկեան Բողոքական միսիոնարութեան թիրախը հայ ժողովուրդը ու Հայոց Եկեղեցին չէին ու չեղան ոչ մէկ ատեն: Միսիոնարները չեկան Թուրքիա Հայոց Եկեղեցին ներսէն գրաւելու ու ամբողջ հայութիւնը Բողոքական դարձնելու: Բողոքական միսիոնարներուն նպատակն էր ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ իրենց գիտցած քրիստոնէութիւնը հաստատել: Սակայն, շուտով անդրադարձան տեղական գործօններուն եւ անոնց յարուցած արգելքներուն, երբ փորձեցին հաստատուիլ յատկապէս Երուսաղէմ, Լիբանան, Սուրիա, եւ Թուրքիա: Միսիոնարներէն ոմանք կը հաւատային, թէ Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը տեղի պիտի չունենար մինչեւ որ հրեաները Քրիստոսը չընդունէին: Ահա թէ ինչո՞ւ համար Հրէաստանը եղաւ իրենց առաջին կայանը: Հրեաներէն շատ չքաջայերուեցան, մանաւանդ որ իրենցմէ առաջ ուրիշ միսիոնարութիւններ արդէն Երուսաղէմի մէջ հաստատուած էին: Լիբանանի մէջ հանդիպեցան Կաթոլիկ գօրաւոր հակազդեցութեան մը, ուստի իրենց համար կեդրոն ընտրեցին Մայթա կղզին: Սակայն երբ Յոյները պատերազմի մտան Թուրքիոյ դէմ իրենց անկախութեան տիրանալու համար՝ անկէ փոխադրուեցան Չմիւռնիա: Առաջին միսիոնարը, Ուիլիւմ Կուտէլ, Թուրքիա ոտք կոխեց 1831ին: Անոր համար ուրախ եւ բարեբաստիկ անակնկալ մը եղաւ հայ քրիստոնեաներու առկայութիւնը: Բայց այս միսիոնարը, ու յետագային իրեն միացող այլ գործիչներ, սխալատենին հաստատուեցան հոն: Պոլսահայ կեանքը հազիւ թէ խաղաղած էր Առաքելականներու եւ Կաթոլիկներու միջեւ 130 տարիներէ իվեր մղուող ամօթալի ու արիւնալի հակամարտութեանց ընդհատումով՝ երբ Բողոքական կոչուած աղանդ մը բեմ մտաւ: Եւրոպայի Կաթոլիկ պետութիւններու ճնշումին տակ, նաեւ Վատիկանի ազդու գործունէութեան իբրեւ արդիւնք 1831ին, Օսմանեան պետութիւնը անջատ համայնքի (միլլէթ) ճանաչում տուաւ հայ կաթոլիկներուն: Ասոնք այլեւս պէտք չունէին Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին դիմելու իրենց եկեղեցական ու քաղաքային կարիքներուն համար: Անոնք դուրս եկած էին Պատրիարքին իշխանութենէն եւ Բարձրագոյն Դրան հետ իրենց ունեցած գործերը կը կատարուէին Կաթոլիկ Առաջնորդարանին միջոցաւ:

2. ԵՐԿԱՍՅՈՒ ԳՍՐՅԵՐ ԵՒ ՆԱԽԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ամերիկացի կամ եւրոպացի միսիոնարներու Թուրքիա մուտքը ու յարճուն գործունէութիւնը երկայրի հարցերու եւ նախընտրութիւններու

առջեւ դրին առնչակից բոլոր տարրերը: Ամերիկացի միսիոնարներ իրենք զիրենք գտան նախատեսուածէն բոլորովին տարբեր կացութեան մը մէջ: Ինչպէս յիշեցինք նախապէս՝ անոնք ստիպուեցան փոխել իրենց առաքելութեան դաշտը: Հայերու մասին աղօտ գաղափար մը միայն ունէին, որ դժբախտաբար շատ քիչեր փորձ ըրին աւելի լաւ ճանչնալու զանոնք: Միսիոնարները Հայոց Եկեղեցիին ու Հայերու մօտ տեսան յետամնաց, նախապաշարուածներով եւ աւանդութիւններով շղթայուած ժողովուրդ մը եւ Հաստատութիւններ: Անոնց Հակակաթոյիկ դաստիարակութիւնն ու կեցւածքը, միացած իրենց անհատապաշտ քրիստոնէական հաւատքին ու հոգեւորութեան, անյարիւր էին իսլամ, կաթոլիկ, Ուղղափառ, ու Հայ Առաքելական կրօնական Հասկացողութեան եւ կենցաղին: Միսիոնարներէն ոմանք մօտեցան մեր պատրիարքներէն ու բարձրաստիճան եկեղեցականներէն ոմանց, որոնք շատ բարեացակամ գտնուեցան իրենց հանդէպ: Նոյնիսկ դասը նստեցուցին զանոնք, որպէսզի մասնակից դառնային արարողութեանց: Մատթէոս Արք. Չուխաճեանը, որ յետոյ պատրիարք եղաւ եւ հալածեց աւետարանականները՝ եղաւ միսիոնարներուն առաջին բարեկամներէն մէկը: Սակայն, միսիոնարներուն վարմունքը եւ կարգ մը արտայայտութիւնները խրտչեցուցին եկեղեցականներն ու ժողովուրդը:

1836ին միսիոնարներն սկսան աւելի աշխուժ կերպով գործել: Սկսան իրենց բնակարաններուն մէջ պաշտամունքներ, աղօթաժողովներ եւ Աստուածաշունչի սերտողութիւններ կատարել, որոնք բաց էին ժողովուրդին առջեւ: Շատ չանցած բարձրագոյն մակարդակով եւ որակաւոր դըպրոցներ բացին՝ շուքի մէջ ձգելով հայ դպրոցներն ու ուսումնարանները: Բարեպաշտականներէն ու ժողովուրդէն ոմանք ոչ միայն անոնց պաշտամունքներուն մասնակցեցան՝ այլեւ սկսան հաղորդութիւն առնել միսիոնար պատուելիներուն ձեռքէն: Այնպէս կը թուի, թէ միսիոնարները յուսահատ էին Հայոց Եկեղեցին բարեկարգելու իրենց հոգեւոր բայց միամիտ փառասիրութիւններէն եւ որոշած՝ անջատ բողոքական եկեղեցիներ հաստատել իրենց հովանաւորութեան ներքեւ: Անոնք կը գործէին Յիսուսի ու աւետարաններուն պատուէրներուն համաձայն, այսինքն՝ Աստուծոյ թագաւորութիւնը կը քարոզէին, մեղաւորները դարձի կը բերէին, ժողովուրդը կը դաստիարակէին, հիւանդները կը բժշկէին, ու բարիք կը գործէին ժողովուրդին մէջ: Միւս կողմէն՝ բարեպաշտականները ժողովուրդին հասկցած լեզուով գրուած Աստուածաշունչ եւ հոգեւոր գրականութիւն կը տարածէին Թուրքիոյ հայաշատ վայրերուն մէջ: Ասոնց բոլորը օգտակար եւ հաճելի նորութիւններ էին հայ ժողովուրդին համար, որոնց մէջ զրկուած էր ան դարերէ ի վեր: Այսպիսի աւետարանական գործունէութիւն մը անչո՛ւշտ որ բարերար արդիւնք պիտի ունենար: Այս կերպով, միսիոնարներուն հետեւողներուն թիւը օրէ օր աւելցաւ: Մարդիկ եւ

կիներ ուրիշներու ներկայութեան համար ձակօրէն խոստովանեցան իրենց մեղքերն ու յանցանքները ու ինքնարուխ աղօթքներով ներում խնդրեցին Աստուծմէ եւ իրարմէ: Անոնք վկայելու սկսան իրենց մէջ յառաջ եկած փոփոխութեան եւ իրենց ընտանիքներուն մէջ տիրող զարմանալի սիրոյն եւ համերաշխութեան մասին: Տուներու մէջ աղօթատոգովներ ունեցան եւ մարդիկ ու կիներ յանպատրաստից բարեխօսական աղօթքներ ըրին իրենց անձերուն, հարցերուն, եւ իրենց ընտանիքներուն անպաշխար անդամներուն համար՝ առանց մոռնալու նաեւ իրենց Մայր Եկեղեցին՝ անոր հոգեւոր բարեկարգութեան համար: Արդար ըլլալու համար, պէտք է աւելցնել, թէ միսիոնարներն ու անոնց հետեւորդները այլեւս չէին ծածկեր իրենց վերապահութիւնները Հայոց Եկեղեցիին նկատմամբ, ու ոմանք, սխալ կամ շիտակ, ու մերթ զգացումներէ տարուած, կը քննադատէին անոր հաւատալիքները եւ կղերականներուն անտարբերութիւնը ժողովուրդին հոգեւոր կեանքին ու կարիքներուն նկատմամբ: Մեզի համար անկարելի է, անշուշտ, որոշել թէ ո՞վ էր նախապարձակը եւ ո՞վ՝ հակապարձակողականի անցնողը:

3. ՅԱՅՏՆԻ ԿԱՍ ԳԱՂՏՆԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՄԻՋԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինչպէս նախընթաց Առաքելական եւ Կաթողիկ հակամարտութեանց նոյնպէս նաեւ այս նոր տագնապին ընթացքին եղան պետութիւններ եւ կրօնական համայնքներ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով արգելքներ յարուցին Բողոքականութեան թուրքիա մուտքին ու տարածման: Առաջին կարգի վրայ կու գային Վատիկանն ու անոր գործակալները թուրքիոյ մէջ: Քաղաքական գետնի վրայ մտահոգութիւններ ցոյց տուաւ նաեւ Յարական Ռուսիան: Յար Նիքոլա Ա. ը շատ հակառակ էր միսիոնարական գործունէութեան: Ան թուրքիոյ իր դեսպանին հրահանգեց, որ ամէն ջանք ընէ միսիոնարները թուրքիայէն հեռացնելու համար: Կը պատմուի, թէ դեսպանը կանչեց միսիոնար մը եւ ըսաւ անոր. «Իմ Վեհափառ Տէրս, Յար Նիքոլա, թող պիտի շտայ, որ ամերիկեան միսիոնարներ թուրքիա մնան»: Միսիոնարին պատասխանը եղաւ հետեւեալը. «Իմ վեհափառ Տէրս, Յիսուս Քրիստոս, պատուիրած է մեզի, որ թուրքիոյ մէջ քարոզենք իր աւետարանը: Հետեւաբար, բնաւ հոգ չենք ըներ Յար Նիքոլայի հրամանները»: Յարը քաջալերեց թուրքիոյ մէջ ապրող յոյն եւ ուրիշ օրթոտոքսները որպէսզի դժուարութիւններ յարուցանէին միսիոնարական գործունէութեան դէմ: Այդ օրերուն էջմիածինի Կաթողիկոսը, Յովհաննէս Լ. Կարբեցին, քաջալերութիւն ստացած ըլլալով Յարէն, սկսաւ իր ազդեցութիւնը բանեցնել, Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Պօղոս Թագթագեանի ու ամիրաներու վրայ, որպէսզի հալածէին միսիոնարներու հետեւորդ հայերը: Ասոր իբր հե-

տեւանք՝ 1839ին սկսան առաջին Հալածանքները Բարեպաշտականներու դէմ:

Միւս կողմէ, սակայն Անգլիա չթողուց որ Ռուսիան, որ յաղթական ելած էր Ռուսո-թրքական Պատերազմէն, աւելի զօրացնէր իր ազդեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ: Հետեւաբար՝ քաղաքական նկատումներով տէր կանգնեցաւ միսիոնարներուն: Ու քանի որ այդ շրջանին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները դիւանագիտական կապեր չունէր Թուրքիոյ հետ՝ չկարողացաւ եւ չուզեցաւ մասնակցիլ քաղաքական այս մրցակցութեան: Միացեալ Նահանգները պարզ գործակատար մը ունէր Թուրքիոյ մէջ, որ առաւելաբար կը գրադէր առեւտրական գործառնութեամբ: Անիկա նոյնիսկ իր դժգոհութիւնը յայտնեց միսիոնարներու գալուստին ու գործունէութեան դէմ: Փալով Թուրքիոյ՝ ան եւս քաղաքականութիւն խաղաց ներքին ու արտաքին ճակատներու վրայ՝ իր շահերուն ճամբով: Իսկ իր բարձրաստիճան պաշտօնեաները իրենց գրպանները լեցուցին Պատրիարքարանին եւ ամիրաներուն օգտակար դառնալով:

Իսկ Հայերը, Առաքելական, Կաթոլիկ, թէ՛ աւետարանականամիտ, պարզապէս խաղաքարտեր եղան միջազգային եւ միջկրօնական մրցակցութեան մէջ: Ամերիկացի միսիոնարները քաղաքական գործիչներ չէին, ոչ ալ քաղաքականութիւն վարեցին, այլ Քրիստոսի աւետարանը քարոզեցին ամերիկեան եւ բողոքական տարազ մը Հազցնելով անոր: Անոնք Համոզուած էին, որ իբրեւ սպիտակացեղ ամերիկացի բողոքականներ՝ իրենք պարտականութիւնն ունէին Քրիստոնէութիւնը տարածելու Հեթմանոս երկիրներու մէջ, ու նաեւ ճշմարիտ աւետարանով բարեկարգելու Հին եկեղեցիները: Անոնք միայն դար մը ետք անդրադարձան, որ շիտակ չըրին իրենց մշակոյթը եւ իրենց Բողոքական Քրիստոնէութիւնը պարտադրելով ուրիշ կրօններու եւ մշակոյթներու վրայ: Կարգ մը միսիոնարներ նոյնիսկ ընդունեցին խոնարհաբար թէ Յիսուսի մէկ խօսքին Համաձայն՝ ամերիկացի քրիստոնեաները ջանացին ուրիշ ազգերու եւ կրօններու աչքերուն մէջ գտնուող շիւղերը Հանել՝ փոխանակ իրենց աչքերուն գերանները Հանելու: Ասիկա ակնարկութիւն մըն էր սեւամորթներուն եւ բնիկ կարմիր Հնդիկներուն Հանդէպ իրենց ոչ-քրիստոնէական վերաբերմունքին:

4. ՊԱՏՌԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՀԱԿԱՂԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Արդարեւ դժուար կացութեան մը առջեւ կը գտնուէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը:

Հայոց Եկեղեցիին իշխանութեան վիճակը վատ էր ոչ միայն Հոգեւորապէս ու բարոյապէս՝ այլ վարչական ու ներքին քաղաքական մարզերու մէջ ալ անելի մատնուած էր անիկա: Իրարու յաջորդող պատրիարքները

կամ անկարող էին, եւ կամ չէին փափաքեր իրերու վիճակը փոխել: Մէկ կողմէ ամիրաներու հետ՝ իսկ միւս կողմէ կառավարութեան հետ անդադար քաշկուտութի մէջ էին անոնք իրենց Աթոռը պահպանելու: Անոնցմէ կ'ակնկալուէր կառավարել եւ ուղղութիւն տալ ենթակայ թեմերուն, եւ հոգեւոր ու բարոյական առաջնորդութիւն՝ ժողովուրդին: Գործաւոր կամ արհեստաւոր դասակարգը արթնցած ըլլալով կը պահանջէր բաժին ունենալ ազգային հաստատութիւններու եւ յատկապէս դպրոցներու հոգաբարձութեանց մէջ ու մերթընդմերթ դասակարգային բախումը անխուսափելի կը դառնար ամիրաներու հետ: Ու այս բոլորին վրայ, կրօնական այլախոհները, կաթողիկէ եւ այսպէս կոչուած Բողոքական, աւելի եւս կը բարդացնէին արդէն բարդ կացութիւնը:

Միսիոնարներու ու Բարեպաշտականներու գործունէութիւններուն իրրեւ հակադարձութիւն՝ Պատրիարքարանը, ամիրաներու հետ գործակցարար, ձեռք առաւ հետեւեալ միջոցները.—

ա. Ազգարարեց Բարեպաշտականներու առաջնորդներուն եւ խրատեց զանոնք անձնապէս, որ իզեն իրենց յարաբերութիւնները միսիոնարներու հետ: Առիթով մը Մատթէոս Պատրիարք նոյնիսկ թելադրեց, որ իրենց հաւատամքը եւ գաղափարները ազատ են պահելու՝ պայմանաւ որ ժողովուրդին մէջ չտարածեն:

բ. Որպէսզի դաս դառնայ ուրիշներուն՝ աքսորել տուաւ անոնցմէ ոմանք, իսկ աւելի համարձակները՝ բանտարկեց: Կառավարութեան կողմէ արտօնուած էին պատրիարքները նման պատիժներ գործադրելու ապստամբներու դէմ:

գ. «Լուծիչ Տարակուսանաց» անունին տակ ասուլիսներ կազմակերպեց, եւ այն օրերու լաւագոյն աստուածաբաններէն Տէրոյեանց Յովհաննէս Չամուրճեանին պարտականութիւն տուաւ որ վիճարանութեամբ տարհամոզէ բողոքականամիտները, ինչ որ արդիւնք չտուաւ: Ընդհակառակը, այդ ժողովները պատճառ եղան որ Բարեպաշտականներու դիրքը զօրանայ:

դ. Ամէն միջոց գործածուեցաւ խափանելու, եւ նոյնիսկ փակել տալու միսիոնարական դպրոցները, ուր հարիւրաւոր հայ մանուկներ եւ երիտասարդներ արդիական ուսումի հետ մէկտեղ կ'ամբարէին կրօնական գիտելիքներ:

ե. Փիլոնագուրկ ըրաւ ու մօրուքն ածիլել տուաւ այսպէս կոչուած ապստամբ քահանաներուն, որոնք կը գործակցէին Բարեպաշտականներու հետ:

զ. Բոլոր եկեղեցիներուն խորաններէն կոչեր ուղղուեցան ժողովուրդին, որպէսզի ամէն յարաբերութիւն իզեն այդ նոր ազանդին հետեւորդներուն հետ: Կոչերէն մէկը ունէր հետեւեալ բովանդակութիւնը.— «Ով որ

ունի զաւակ, եղբայր, ազգական, գործի ընկեր, բարեկամ, եւլն, եւ գիտէ անոնց լիչեալի (Վրթանէս Քահանայի՝ որ Բարեպաշտական էր—ՊՆՏ.) Համախոհ եւ գաղափարակից լինելն, եթէ անոր հաց կամ ջուր տայ եւ բարեւ տայ առնէ՝ թող գիտնայ այնպիսին թէ իր հոգին պիտի կորսնցնէ մատնուած ըլլալով սատանային»:

է. Տաներէց քահանաներու միջոցաւ թուղթեր ղրկուեցան այն ընտանիքներուն որոնք այդ նորահնար աղանդին հետեւողներ ունէին, եւ ստորագրութիւններ առին անոնցմէ՝ հաստատելէ ետք թէ անոնք հետեւած էին Պատրիարքին հրահանգին եւ իրենց տուներէն վտարած ու ժառանգութենէ զրկած կին, ամուսին, եւ զաւակներ, որոնք մոլորած էին:

ը. Եկեղեցիներու խորաններէն նզովուեցան Բարեպաշտականներու հետեւորդները եւ արտաքսուեցան Հայոց Եկեղեցիէն:

թ. Պատրիարքարանի կամ արհեստագետներու կողմէ արհեստաւորներու եւ առեւտրականներու համար տրուած երաշխաւորութիւնները՝ յետս կոչուեցան, որով, աղանդին յարողները անգործ մնացին: Անոնք որոնք վարձակալներ էին՝ դուրս դուրսուեցան: Պատրիարքարանը եւ առաջնորդարանները մերժեցին կատարել անոնց պսակները, մկրտութիւնները եւ թաղումները եւ կամ ստորագրել քաղաքային ու կառավարական թուղթերը:

ժ. Մատթէոս Պատրիարք հրատարակեց Հաւատոյ Դաւանագիր մը, զոր պարտէին ստորագրել անոնք որոնք կ'ուզէին Պատրիարքարանին եկեղեցական ու քաղաքային ծառայութիւնները ստանալ: Այս մէկը վերադարձի ու համախոհութեան բոլոր կամուրջները քանդեց, քանի որ, այդ Հաւատոյ Դաւանագիրը որուն բովանդակութեան վրայ պիտի ծանրանայ մեր յաջորդ դասախօսութեան մէջ՝ բոլորովին տարբեր էր Մայր Եկեղեցիին կողմէ ընդունուած ու պատմական Հաւատոյ Հանգանակէն:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԲԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՈՒ ՀԱՍԱՅՆՔԻՆ ԾՆՈՒՂԸ

Եթէ բարեպաշտականները կը խորհէին կարգ մը զիջումներ ընել՝ Պատրիարքին այս ոչ կանոնական Դաւանագիրին դիմաց, աւելի եւս կարծրացան իրենց դիրքերուն վրայ: Վերջապէս, հայածանքներէն ու շարչարանքներէն ազատուելու համար անոնք որոշեցին կազմակերպուիլ իրրեւ անջատ եկեղեցի: Այս պատճառով էր որ անոնք դիմեցին միսիոնարներու: Բարեպաշտականները կը խորհէին որ Մայր Եկեղեցիէն իրենց բաժանումը ժամանակաւոր էր ու կարելի պիտի ըլլար վերադառնալ երբ աւելի լայնախոհ եւ յուսամիտ Պատրիարք մը գար իշխանութեան գլուխը:

Միսիոնարները աւելի քան պատրաստ էին իրենց հետեւորդներուն օգ-

նելու: Նոր Եկեղեցիի մը կազմաւորման համար պատրաստեցին պաշտամունք—հանդիսութեան յայտագիր մը, որ գործադրուեցաւ 1 Յուլիս, 1846ին, միսիոնար Վեր. Հ.Ճ.Օ. Տուայթի բնակարանին մէջ, մասնակցութեամբ 7 ամերիկացի ու 2 սկովտիացի ձեռնադրեալ Հոգեւոր Հովիւներու: Անշուշտ այս նոր կազմուելիք Եկեղեցին պէտք ունէր անունի կամ յարանուանութեան մը: Ահա այս կէտին մէջ էր որ ի յայտ եկաւ Հիմնադիր Անդամներուն — 37 այր եւ 3 կին — հաստատ ծրագիրը եւ մտադրութիւնը: Անոնք միաբերան յայտարարեցին, թէ նպատակ չունին օտար ոչ մէկ յարանուանութեան միանալու կամ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին անունով ճանչցուելու: Անոնք ըսին, «Մենք Ս. Աւետարանին աշակերտած եւ անոր հոգեկեցոյց սկզբունքները արդէն որդեգրած ըլլալով՝ կը փափաքինք մեր մայրենի Եկեղեցին իր նախկին առաքելական ուղղափառութեան ու մաքուր պարզութեան վերածել. վասն որոյ որոշած ենք ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԻՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ կազմուելու եւ ուրիշ ոչ մէկ բան»:

Չէր բաւեր իբրեւ Եկեղեցի կազմակերպուելը՝ այլ պէտք էր ճանչցուիլ նաեւ իբրեւ անկախ միլլէթ, որ պէտքի կարենային վայելել կառավարական պաշտպանութիւն եւ Պատրիարքարանէն անկախ իրենց քաղաքային իրաւունքներուն տիրանալ, եւ պսակ, մկրտութիւն, ու թաղում կատարել: Մինչ այդ՝ Պատրիարքարանին նախաձեռնած հայածանքները աւելի սաստկացան ու Բարեպաշտականները, որոնք այժմ ՀԱՅ ԱԻՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ կը կոչուէին, դիմեցին միսիոնարութեան, որ Անգլիոյ դեսպանին միջամտութիւնը խնդրէ: Այդ օրերուն Անգլիոյ դեսպանն էր մեծանուն ու մեծահոգի Սըր Սթրեթֆորտ Քենինկը, որ ազնուարար ընդունեց Հայ Աւետարանական պատգամաւորութիւնը եւ ընթացք տուաւ անոնց խնդրանքին: Դեսպանը ինքն ալ պատգամաւորութեան հարց տուաւ թէ ի՞նչ անուն կ'ուզէին առնել իբրեւ Եկեղեցի ու համայնք: Շատ յատկանշական է պատգամաւորութեան տուած պատմական պատասխանը. «Մենք յարանուանութեանց վրայ տեղեկութիւն չունինք եւ եղած յարանուանութեանց ոչ մէկուն յարելու պէտք ունինք. մենք ազգաւ հայ ենք, եւ սուրբ Աւետարանը մեզի հաւատոյ եւ վարուց կանոն ընտրած ըլլալով՝ միայն Հայ Աւետարանական կ'անուանուինք, եւ մեր Եկեղեցին ալ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԻՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ անուանուած է. ուրիշ յարանուանութիւն ընդունած չենք եւ չենք ուզեր ընդունիլ: Աղօթող ենք մեր օգոստափառ վեհապետին արեւշատութեանն ու Օսմանեան մեծագոր տէրութեան բարօրութեանն ու խաղաղութեան համար, ու աղօթող ենք միշտ ակնկալելով որ՝ կանուխ թէ ուշ ՄԵՐ ԱԻՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՍԻՐԵԼԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՈՒ ՀԱՆԳԱՍԱՆՔՆԵՐՈՎ ՄԻԱՆԱՆՔ ՎԵՐՍՏԻՆ ԾՆՈՐՀԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐ ԱՅԺՄ ՈՐԶԱՓ ՈՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՒ ԲԵՐՄԱՄԲ ՄԵՐ ԿԱՄՔԻՆ ՀԱԿԱՌԱԿ ԲԱՃՆՈՒԱԾ ԵՆՔ»: Վերջապէս, 27 Նոյեմբեր, 1850ին, այս նորա-

կազմ եկեղեցին ճանչցուեցաւ իբրեւ օրինաւոր միլլէթ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտի յատուկ հրովարտակով եւ Ստեփան Սերովրէեան կարգուեցաւ անոր առաջին համայնքապետ: Հետաքրքրական է գիտնալ, որ Ստեփան աշխարհական մըն էր եւ եղբայրը՝ նախկին Պատրիարք Յակոբոս Սերովրէեանի, որ հալածեց Բարեպաշտականները:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մեր այս երկրորդ դասախօսութիւնով պիտի ջանանք ներկայացնել Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին առանձնաշատկութիւնները վարդապետական եւ եկեղեցարանական մարգերուն մէջ: Որո՞նք են այդ ինքնուրոյն յատկութիւնները, որոնք կը զատորոշեն Հայ Աւետարանական Եկեղեցին Հայոց Եկեղեցիէն, ու Հայ Աւետարանականը՝ Հայ Առաքելականէն:

Հոս փակագիծի մէջ յայտնենք, թէ այս դասախօսը կը հետեւի Օրմանեան Սրբազանին եւ կ'օգտագործէ Հայոց Եկեղեցի մակդիրը Մայր Եկեղեցիին համար: Ես ալ կը համաձայնիմ այս մեծանուն պատրիարքին հետ, թէ սխալ է Լուսաւորչակաց կոչել Մայր Եկեղեցին: Հայաստանեայց Առաքելական, Ուղղափառ մակդիրները պատուանուններ են, որոնք ժամանակի ընթացքին աւելցուած են Հայոց Եկեղեցիին վրայ ապացուցանելու համար անոր վաւերականութիւնը եւ պատմական բնոյթը, թէ առաջին՝ անիկա Հայաստանի կամ հայաստանցիներու Եկեղեցի էր, երկրորդ՝ անիկա ուղղափառ էր, քանի որ յոյն եւ լատին եկեղեցիները կ'ամբաստանէին զայն ոչ—ուղղափառ ըլլալու յանցանքով, եւ երրորդ՝ առաքելական էր, եւ հետեւաբար հերձուած կամ հերետիկոս չէր: Ահա թէ ինչո՞ւ կարեւոր կը դառնայ այն բարեպաշտ բայց ոչ պատմական աւանդութիւնը՝ թէ Հայոց Եկեղեցին հիմնուած է Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելներու կողմէ: Մէկ խօսքով՝ յաւելեալ այս մակդիրներուն առաջինը աշխարհագրական ու ցեղային՝ իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ ջատագովական ու պաշտպանողական բնոյթ ունին:

Երբ կը խօսիմ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին ինքնուրոյն յատկանիշերուն մասին, բնականաբար բաղդատութեան պիտի դնեմ զանոնք Հայոց Եկեղեցիին ինքնուրոյն յատկանիշերուն հետ: Իմ խնդրանքս այն է, որ այս հարցերուն մօտենանք ակադեմիական մտքով ու հասկացողութեան հո-

գիտվ: Ստորագասութեան կամ գերագասութեան հարց ալ պէտք չէ յարուցանենք: Պէտք է զիտենք իւրաքանչիւր եկեղեցի զայն գոյութեան բերող Յիսուս Քրիստոսի եւ անոր առաքեալներուն կեանքին եւ ուսուցումներուն լոյսին տակ: Միւս կողմէ՝ պէտք չէ մոռնանք որ եկեղեցին աշխարհի մէջ է՝ հակառակ անոր որ իր էութեամբ աշխարհէն չէ ան: Եւ ահա այս երկու աշխարհներուն ունեցած ներգործութիւնները եկեղեցիին կեանքին վրայ անխուսափելի կը դարձնեն հակասութիւններն ու շփոթութիւնները: Այս կէտը պահենք մեր մտքերուն մէջ մինչ կը շարունակենք սերտել վարդապետական այն ազդակները որոնք հակադրեցին Բարեպաշտականները Հայոց Եկեղեցիին ու փութացուցին բաժանումը ու նոր եկեղեցիի մը կազմութիւնը: Ասիկա ընելու համար անհրաժեշտ կը նկատեմ կարգ մը հաստատումներ կատարել եւ բացատրութիւններ տալ:

Հոս ստիպուած կը զգամ դարձեալ բանալու փակագիծ մը: Դաւանութիւն եւ վարդապետութիւն բառերը տարբեր իմաստ ունին Եկեղեցիին պատմութեան եւ աստուածաբանութեան մէջ: Օրմանեան Սրբազանը իր Հայոց Եկեղեցիին աշխատասիրութեան մէջ շատ յստակօրէն կը զանազանէ այս երկուքը իրարմէ: Վարդապետութիւնը դաւանական հեղինակութիւն եւ ուժգնութիւն չունի, կ'ըսէ Օրմանեան: Դաւանութիւնը Աստուծոյ Խօսքէն քաղուած, ու Առաքեալներու կողմէ կատարուած հաւատքի ճշգրիտ յայտարարութիւն է, որ պէտք է ընդունուի իրրեւ ճշմարտութիւն: Իսկ վարդապետութիւնները հաւատքի նոյն յայտարարութենէն քաղուած ու ճշմարտանման եզրակացութիւններ են, որոնք չունին դաւանութիւնի հեղինակութիւնը: Վարդապետութիւնները կրնան փոխուիլ ու տակաւին ընդունելի ըլլալ՝ եթէ չհակասեն կամ չժխտեն դաւանութիւնը: Այս բացատրութենէն մեկնելով կրնանք վստահօրէն յայտարարել, թէ սիւս է դաւանափոխ կոչել Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, ու հայ աւետարանականները, ինչ որ յաճախ կը կատարուի տգիտարար եւ կամ չարամտարար Հայոց Եկեղեցիին ու Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին կը զանազանուին իրարմէ եկեղեցարանական, վարդապետական կամ աստուածաբանական մարզերու մէջ, որոնք ենթակայ են փոփոխութեան: «Դաւանութիւնը», կ'ըսէ Օրմանեան, «կը պատկանի հաւատքին, իսկ վարդապետութիւնը՝ ուսման եւ աստուածաբանութեան»:

Ա. ԸՆԴՀԱՆՐԱՍՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՒԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հետաքրքրական պիտի ըլլար առանձնապէս սերտել Հաւատոյ Հանգանակներու պատմութիւնը, սակայն ասիկա դուրս կը մնայ մեր դասախօսութեանց ծիրէն: Բաւ է ըսել, թէ այդ հանգանակները պատահականօրէն չզրուեցան՝ այլ երբ հերետիկոսական շարժումներ եւ գաղափարներ

սկսան շրջիլ փողովուրդին մէջ՝ Եկեղեցական Հայրերը որոշեցին քրիստոնէական հաւատքը հանգանակներով սահմանաւորել ու այսպէսով պաշտպանել զայն: Հետեւաբար՝ զանոնք շրնդունողները դուրս դրուեցան Քրիստոսի Ընդհանրական Եկեղեցիէն: Անոնք ոչ միայն հերետիկոս անուանուեցան՝ այլ սաստկօրէն հալածուեցան: Հաւատոյ Հանգանակները իրենց ամէնէն խտացեալ ձեւին մէջ կը ներկայացնեն Տէր Թիսուսի, ու ապա՝ առաքեալներու կողմէ կատարուած հաւատքի վկայութիւնները եւ խօստովանութիւնները: Այս վկայութիւնները պէտք է ընդունէին եւ սեփականացնէին անոնք՝ որոնք կը փափաքէին Քրիստոնեայ դառնալ եւ մկրտուիլ: Այս արարողութիւնը կը կատարուէր հարց ու պատասխանի կերպով, այսինքն՝ մկրտող պաշտօնեան հարցումներ կ'ուղղէր եւ ամէն անգամ որ թեկնածուն շիտակ պատասխան տար՝ պաշտօնեան զայն ջուրի մէջ կը մխրձէր վկայութեան կանչելով Սուրբ Երրորդութիւնը: Յետագային, այսինքն, հինգերորդ դարուն ընդհանրապէս, այդ վկայութիւնները շարադրուեցան ու կազմեցին պատմական երկու Հաւատոյ Հանգանակներ, որոնք կը կոչուին Առաքելական Հանգանակ եւ Նիկիական Հանգանակ: Այս երկրորդը երկիւղածութեամբ կ'արտասանուի Հայոց Եկեղեցիին մէջ Սուրբ Պատարագի եւ մասնաւորապէս Խոստովանանքի եւ Սուրբ Հաղորդութեան ընթացքին: Բարեպաշտական Միաբանութիւնը ու ներկայ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կ'ընդունին այս հանգանակները կէտ առ կէտ ու կ'արտասանեն զանոնք յատուկ պարագաներու: Որպէսզի մեր կատարած բաղդատութեանց մէջ ապացուցուի թէ ուղղափառ է Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին դաւանանքը, ու վերցուի անոր վրայէն դաւանափոխութեան ամբաստանութիւնը՝ հոս պիտի վերարտադրենք այդ երկու Հաւատոյ Հանգանակները:

● Առաքելական Հանգանակ

Կը հաւատամ ամենակալ Հօր Աստուծոյ, երկնի եւ երկրի Ստեղծողին, եւ անոր Միածին Որդւոյն, մեր Տէրօջր Թիսուս Քրիստոսի, որ յղացաւ Սուրբ Հոգիէն, ծնաւ Մարիամ կոյսէն, շարժարուեցաւ Պոնտացի Պիղատոսի օրով, խաչուեցաւ, մեռաւ եւ թաղուեցաւ, եւ երրորդ օրը յարեաւ մեռեալներէն, երկինք համբարձաւ եւ ամենակալ Հօր Աստուծոյ աջ կողմը նստաւ. անտի պիտի գայ դատել կենդանիները եւ մեռեալները: Կը հաւատամ Սուրբ Հոգւոյն, ընդհանրական սուրբ Եկեղեցւոյն, սուրբերու հաղորդութեան, մեղաց թողութեան, մարմնոյ յարութեան եւ յաւիտենական կենաց: Ամէն:

Երկրորդ Հաւատոյ Հանգանակը, որ կը կոչուի Նիկիական Հանգանակ, աւելի վարդապետական բնոյթ ունի քան թէ դաւանական: Մինչ Առաքելական Հանգանակը կէտ առ կէտ Նոր Կտակարանի վկայութիւններէն մէջը բերուած է՝ Նիկիական Հանգանակը իրեն թիրախ ունեցած է Արիոսականութեան աղանդը, որ չէր հաւատար Քրիստոսի Աստուածորդի ըլլալուն: Այս Հանգանակը բնոյթով աւելի քաղաքական է քան թէ վկայարանական: Սակայն, ինչպէս յիշեցինք վերը, Բարեպաշտականները եւ Աւետարանական Եկեղեցին կը հաստատեն զայն եւ կ'ընդունին իրրեւ ուղեցոյց իրենց դաւանութեան: Այս Հանգանակը ծնունդ առաւ Նիկիոյ Ընդհանրական Խորհրդաժողովին մէջ, 325թ.ին, սակայն, աւելի ուշ դասաւորուեցաւ ու ստացաւ այս վերջին ձեւը:

• Նիկիական Հանգանակ

Հաւատամք ի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յԱրարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէր Եիսուս Քրիստոս յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ Միածին, այսինքն յէութենէ Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր՝ որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք, որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան՝ իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն՝ Հոգւովն Սրբով: Որով է առ զմարմին, զհոգի եւ զմիտ, եւ զամենայն որ ինչ է մարդ, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուրն յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնովն՝ նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր, ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս: Որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամք եւ ի Սուրբ Հոգին՝ յանեղն եւ ի կատարեալն, որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ յԱւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զԱռաքեալսն եւ բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ առաքելական Սուրբ Եկեղեցի: Ի մի Մկրտութիւն, յԱպաշխարութիւն, ի Քաւութիւն եւ ի Թողութիւն մեղաց: Ի Յարութիւն մեռելոց, ի Դատաստանն յաւիտենից, հոգւոց եւ մարմնոց, յԱրքայութիւն երկնից, եւ ի կեանսն յաւիտենականսն:

Բ. ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՐՂԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՈՒ ԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇՈՒՐՁ

Հիմա քննարկենք Մատթէոս Պատրիարքին եւ Բարեպաշտականներուն ու Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին հաւատքի յայտարարութիւնները՝ վերը զրուած երկու դաւանագիրքերու լոյսին տակ:

1. Առաջին ճակատում

Ասիկա տեղի ունեցաւ 1845ին, Մատթէոս Չուխանեան Պատրիարքին նախաձեռնութեամբ եւ զրդումով: Հազիւ տարի մը եղած էր Պատրիարք ընտրուելուն՝ երբ իրեն համար մարտահրաւէր նկատեց այսպէս կոչուած բողոքականները հաշուեյարդարի ենթարկելը: Մեր առաջին դասախօսութեան մէջ յիշեցինք, թէ Մատթէոս Եպիսկոպոս, որ Չմիւռնիոյ Առաջնորդ էր, միախոնարներուն հետ բարեկամացաւ առաջին օրէն իսկ: Սակայն, յետագային սառեցուց իր յարաբերութիւնը անոնց հետ՝ երբ զգաց որ ամիրաները լաւ աչքով չէին դիտեր միախոնարներու գործունէութիւնը: Իր աչքը Պատրիարքարանի վրայ էր, եւ անոր պիտի կարենար հասնիլ եթէ թօթափէր իր վրայէն միախոնարական համակրութիւնը: Իրբեւ անձ՝ իր նկարագիրին մասին վկայութեան կը կանչեմ Պատրիարքարանի իր անձնական քարտուղարը, Աւետիս Վարժապետ Պէրպէրեանը, որ նաեւ հեղինակն է Պատմութիւն Հայոց – 1772–1860 հատորին, ինչպէս նաեւ ժամանակագրական ուրիշ աշխատութիւններու: Ան կը գրէ, ականարկելով Չուխանեանի, «միանգամայն փառասէր էր եւ նախանձոտ ընդ փառս այլոց, եւ հաստատ յառաջադրութիւն մտաց իւրոց, զոր ոչ կամէր փոխել, թէ եւ լինէր ինքեան այն վնաս մեծ»: Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսենք որ Պատրիարքը նախ քան զայն Բարեպաշտականները, նոյնիսկ խոստումներ ընելով՝ եթէ անոնք հրապարակաւ չքարոզէին ու իրենք իրենց վերապահէին իրենց համոզումները:

Երբ տեսաւ որ Բարեպաշտականները տեղի չէին տար՝ այն ատեն ծրագրեց վիճարանական ասուլիսներ սարքել տուններու մէջ՝ «Լուծիչ տարակուսանաց» անուան տակ: Ասոր համար ան կարգեց Տէրոյնեց Յովհաննէս Չամուրճեանը, որ ուսուցիչ ըլլալուն՝ կը կրէր «Պատուելի» տիտղոսը: Ան իրեն ընդդիմախօս ունեցաւ Արիստոզոմ Իւթիւճեան անունով երիտասարդ մը, որ շատ բարեպաշտ էր եւ Աստուածաշունչի քաջամուտ, ու Մայր Եկեղեցիի մէջ գործօն անձ մըն էր, եւ ունէր նաեւ վերստին ծնունդի հոգեւոր փորձառութիւնը: Յետագային անիկա եղաւ նորակազմ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիի առաջին ձեռնադրեալ հովիւր: Եթէ Արիստոզոմ Իւթիւճեանի օգնեցին իր ստացած միախոնարական – Բողոքական

ուսմունքը, առաւել իր անձնական հոգեւոր փորձառութիւնը՝ Տէրոյնց ղիմեց կաթողիկ վարդապետութեանց, քանի որ, ըստ ժամանակակից հանրածանօթ հրապարակագիրի մը՝ ան լատինական կրթութիւն ստացած էր ու հայանուն գաղտնի ունիթոր մըն էր, այսինքն, Վատիկանի գործակալ մը: Տէրոյնց պնդեց ու կառչած մնաց եկեղեցիին անսխալականութեան վրայ, իսկ Իւթիւճեան՝ Աստուածաշունչի անսխալականութեան: Առաջինը եկեղեցիին աւանդութիւններով փաստել կ'ուզէր իր վարդապետութեանց ճշգրիտ ըլլալը, իսկ երկրորդը հարց կու տար թէ Աստուածաշունչը ի՞նչ կ'ըսէր անոնց մասին: Տէրոյնց կ'ըսէր թէ մարդուն գործերը կարելոր են փրկութեան համար, իսկ Իւթիւճեան կը հակաճառէր թէ մարդուն հաւատքն էր որ կը փրկէր զայն ու կը մղէր օգտակար գործեր ընելու: Տէրոյնց կը ջատագովէր Մկրտութեան եւ Հաղորդութեան մէջ մեղքերու մեքենական թողութիւնը, իսկ Իւթիւճեան կը պնդէր թէ անոնք ներքին հոգեւոր փորձառութեան արտաքին խորհրդանշաններն էին, որոնք կը կատարուէին Քրիստոսի պատուէրներուն համաձայն: Մատթէոս Պատրիարք տեսաւ թէ այս վիճարանութիւնները աւելի կը ծառայէին Բողոքական տեսակէտներու տարածումին՝ քան թէ սահմանափակումին, եւ ուստի հրամայեց դադրեցնել զանոնք: Արդարեւ՝ Պատրիարքը շատ նախանձախնդիր էր Մայր Եկեղեցիի հեղինակութեան եւ անոր աւանդութիւններու պահպանման: Հետեւաբար՝ ինք անձամբ այցելեց տարբեր եկեղեցիներ ու իր վարդապետական քարոզներով յարձակում չղթալազերծեց Բողոքական քարոզչութեան դէմ: Անշուշտ ասիկա իր պաշտօնին պարտաւորութիւնն էր, զոր պէտք էր որ կատարէր: Սակայն, ան գործածեց կառավարութեան իրեն տուած ուրիշ իրաւասութիւններ ալ, այսինքն՝ ղիմեց պատժական միջոցներու, որոնց ակնարկեցինք մեր նախորդ դասախօսութեան մէջ: Յետագային, իր հրաժարական նամակին մէջ անիկա ներկայացուց նաեւ իր կատարած ծախքը, որ մօտ 40,000 դահեկանի հասած էր՝ այսպէս կոչուած Բողոքականները ետ փարախը բերելու համար: Ըստ իր զեկուցումին՝ ասիկա պատճառ եղաւ որ մայրաքաղաքին մէջ գտնուող 8000ի հասնող Բողոքականներու թիւը իջնէր 900ի: Իր հրապարակային ելոյթներուն ընթացքին Պատրիարք Զուխանեան շատ նախատալից բառեր գործածեց նոր ազանդին առաջնորդներուն դէմ՝ զանոնք «ամբարշտութեան ազանդ», «նորազանդ խաբերաներ», «նզովեալ նոր ազանդ» կոչելով: Այս ազանդին կատարածները «ամբարտաւանութեան գիւտ, սատանայի թակարդ» էին՝ ըլլալով «անխտրութեան ազանդ» եւ «լայնարձակ ճանապարհ, որ կորուստի կը տանի»: Անոնք որոնք կը զղջային այս նոր ազանդաւորներուն հետեւած ըլլալուն համար՝ պարտէին խոստովանագիր մը ստորագրել ու ստանալ իրենց տաներէց քահանաներուն վկայագրութիւնը: Ու տակաւին՝ անոնք ստորագրելու էին Դաւանագիր մը, որուն իւրաքանչիւր յօդուածը

կը սկսէր «Կը խոստովանի՞ս եւ կ'ընդունի՞ս հարցումներով»: Այս արտակարգ ու ազիկամի Դաւանագիրը ստորագրողներ միայն կրնային վերստին ընդունուիլ եկեղեցիէն ներս, ու հետեւաբար՝ նաեւ հայ համայնքէն:

2. Սատրեոս Պատրիարքին Եորահնար Դաւանագիրը

Այս Դաւանագիրը կը բաղկանար 9 յօդուածներէ, որոնք Ընդհանրական Եկեղեցիի պատմական դաւանագիրերուն հետ ոչ մէկ աղերս ունէին: Կարելի է հաստատել թէ անոնք առաւելաբար կը շօշափէին կարգ մը աւանդութիւններ եւ վարդապետութիւններ, որոնք կրնային ընդունուիլ կամ մերժուիլ Հայոց Եկեղեցիի ունէ անդամի կողմէ: Սակայն իբր հակազդեցութիւն հոգեւոր բարեկարգութիւն եւ ազատագրութիւն պահանջող այս նորելուկ աղանդին՝ Մատթէոս Պատրիարք ուզեց իր կամքը պարտադրել անոր հետեւորդներուն վրայ եւ դրաւ այնպիսի՝ պայմաններ՝ որոնցմէ ոմանք ընդհակ Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւններուն հակառակ էին: Պատրիարքը քինախնդրութեամբ լեցուած՝ որոշեց սպառնալից դաս մը տալ Բարեպաշտականներուն, եւ, հետեւաբար, աւանդութիւններուն եւ վարդապետութիւններուն տուաւ դաւանական բնոյթ եւ հեղինակութիւն:

Ի՞նչ պահանջեց Մատթէոս Պատրիարք:

ա. Միայն հաւատքը անկարող է փրկել մէկը: Բարի գործը եւ ընդհանոր եկեղեցիին հաւատքին դաւանութիւնը անհրաժեշտ են:

բ. Քրիստոսի եկեղեցին հաւատացեալներու տեսանելի միութիւնն է, որուն գլուխը Քրիստոսն է: Ան կ'առաջնորդուի Ս. Հոգիին միջոցաւ, հետեւաբար, ամենեւին չէ սխալած, ու հնար չէ որ սխալի: Ս. Գրոց մէջ չկայ ճշմարտութիւն մը, որ Ս. եկեղեցին գիտցած չլլայ:

գ. Պէտք է ընդունիլ եկեղեցիին 7 Խորհուրդները – Սկրտութիւն, Դրոշմ, Ապաշխարութիւն, Հաղորդութիւն, Զեռնադրութիւն, Պսակ, եւ Վերջին Օծում: Այս Խորհուրդները կրնան տալ միայն օրինաւորապէս ձեռնադրուած կղերականները – կաթողիկոսը, եպիսկոպոսը, եւ քահանան, որոնք այս իշխանութիւնը առած են Քրիստոսէ՝ զիրենք ձեռնադրողին միջնորդութիւնով:

դ. Չմկրտուած մէկը եկեղեցիէն դուրս կը մնայ, ու փրկութիւն չկայ անոր համար, եւ ոչ ալ յախտենական կեանքը կրնայ ժառանգել, եթէ նոյնիսկ ոչ մէկ մեղք գործած ըլլայ: Մէկը իր մեղքերուն բողոքին չի ստանար եւ չի կրնար արձակուիլ, ու ոչ ալ յախտենական փառքի արժանի կ'ըլլայ մինչեւ որ իր բոլոր մեղքերը, բոլոր մանրամասնութիւններով, չի խոստովանի քահանային առջեւ, ու չի կատարեր անոր դրած ապաշխարանքը: Այս բոլորէն ետք, եթէ անձը կրկին մեղանչէ ու մեռնի, այն անձին հոգին կը մաքրուի ու յախտենական փառքի արժանի կ'ըլլայ ե-

կեղեցիին աղօթքով, պատարագով, եւ յատուկ ողորմութիւնով:

ե. Ով որ չ'ընդունիք թէ Ս. Հաղորդութեան ընթացքին հացն ու գինին Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնին կը վերածուին, եւ այդ հաւատքով չի հաղորդուիր՝ այդպիսին յախտեանական դատապարտութեան կ'ենթարկուի:

զ. Մարիամ Ս. Կոյսը Աստուածածին է. ան կոյս էր ծնանելու ատեն, ու մինչեւ վերջը կոյս մնաց: Ան արժանի է պատուրելու բոլոր սուրբերէն անկի: Քրիստոսի արեամբ ներկուած ու օծուած Խաչափայտը երկրպագելի է: Սուրբերուն բարեխօսութիւնը Աստուծոյ ընդունելի է, եւ անոնց մասունքները եւ օծեալ պատկերները արժանի են յարգուելու: Աստուած հրաշքներ կը գործէ անոնց միջոցով:

է. Եկեղեցիին հաւատալ կը նշանակէ Քրիստոսի ընդհանրական Ս. Եկեղեցիին հաւատալ: Քրիստոնէական ծէսերը, արարողութիւնները, եւ պատուիրանները աւանդուած են Ս. Առաքեալներուն եւ անոնց հետեւող Ս. Հայրապետերուն միջոցաւ. հետեւաբար՝ պէտք է յարգել զանոնք եւ յանձնառու ըլլալ զանոնք կատարելու:

ը. Պէտք է ընդունիլ եկեղեցիին նուիրապետական բոլոր կարգերը, որովհետեւ անոնք Քրիստոսի փոխանորդներն են Ս. Եկեղեցին հովուելու եւ բարեկարգօրէն կառավարելու: Եթէ նոյնիսկ գէշ է եկեղեցականի մը վարքը, անոր կառավարած եկեղեցին հաւատքի մէջ սխալած չ'ըլլար, ոչ ալ արատ մը կու գայ եկեղեցիին:

թ. Նզովելի են այն անձերը եւ ընկերութիւնները որոնք կը յաակնին թէ Ս. Հոգին կը մեկնէ իրենց Ս. Գիրքը, հետեւաբար կը մերժեն ընդունիլ եկեղեցիին մեկնաբանութիւնը: Ս. Աստուածածինը կը կոչեն Քրիստոսածին, կ'ուրանան անոր յաւէտ կոյս ըլլալը, կը մերժեն երկրպագել Ս. Խաչին, յարգել սուրբերու մասունքները, օծուած պատկերները, եւ սուրբերու բարեխօսութիւնը: Այսպիսի բաներ կռապաշտութիւն համարելով՝ Ս. Եկեղեցին ալ կռապաշտ կը նկատեն, ու արարողութիւնները՝ անլորդապաշտութիւն կը համարեն: Աստուածային հրաշքներու չեն հաւատար եւ Աստուծոյ զօրութեան չափ ու սահման կը դնեն: Այսպիսի մոլորութեան հետեւողները իբրեւ ամբարիշտ եւ Հոգւոյն Սրբոյ հայիոյիչ եւ թշնամի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա՝ կը մերժեն՝ս եւ կը նզովեն՝ս եւ կը հրածարի՝ս բոլորովին՝:

Չուխանեան Պատրիարքի այս Դաւանագիրին շուրջ պիտի խօսինք քիչ մը վարը: Սակայն նախ ներկայացնենք Բարեպաշտական Միաբանութեան հրապարակաւ տուած Դաւանութիւնը ի պատասխան Պատրիարքին ամբաստանութիւններուն եւ իր Դաւանագիրին՝ որպէսզի անկի հետ ըլլայ բաղդատութեան դնել այս երկուքը:

Ի՞նչ պատասխանեց Բարեպաշտական Միաբանութիւնը.—

ա. Կը հաւատանք Սուրբ Երրորդութեան, Միակ Աստուծոյ՝ Հօր, Որդոյն, եւ Սուրբ Հոգոյն, մէկ Տէր, մէկ կամք, եւ մէկ իշխանութիւն:

բ. Կը հաւատանք Տէր Յիսուս Քրիստոսի, որ կատարեալ Աստուած ու կատարեալ մարդ է: Ան է միակ Փրկիչը աշխարհի, ճշմարիտ քահանայապետը, միջնորդն ու բարեխօսը հաւատացեալներուն, նաեւ զուխը Եկեղեցիին: Ինք վերստին պիտի գայ դատելու կենդանիները եւ մեռելները, եւ իր արդարութեամբ յաիտենական կեանք պիտի շնորհէ արդարներուն, իսկ յաիտենական տանջանքի պիտի դատապարտէ մեղաւորները:

գ. Կը հաւատանք Սուրբ Հոգիին, որ անեղծ ու կատարեալ Աստուած է ու աղբիւր ճշմարտութեան: Ան խօսեցաւ օրէնքներու, մարգարէներու եւ Ս. Աւետարանի միջոցաւ՝ ըլլալով առաջնորդը եւ մխիթարիչը քրիստոնէաներուն:

դ. Կը հաւատանք Աստուածաշունչի – Հին եւ Նոր Կտակարաններու–, որ կատարեալ կանոնն է Եկեղեցիին, եւ կ'ընդունինք Աստուծոյ Խօսքին մէջ բովանդակուած բոլոր վարդապետութիւնները, կանոնները, եւ խորհուրդները, ու ամէն ջանք կ'ընենք հաւատարմութեամբ կատարելու զանոնք որպէսզի մաքուր խիղճ ունենանք Աստուծոյ ու մարդոց առջեւ:

ե. Կը հաւատանք թէ մկրտութիւնը Քրիստոսի կողմէ տրուած պատւեր է մեզի եւ բոլոր Քրիստոնէաներուն համար եւ կը կատարուի յանուն Հօր եւ Որդոյն եւ Հոգոյն Սրբոյ: Նոյնպէս ալ Ս. Հաղորդութիւնը տէրունական պատուէր է՝ յիշելու մեր Փրկիչին կենարար մահը, ինչպէս գրուած է՝ «Ասիկա ըրէք զիս յիշելու համար»:

զ. Կը խոստովանինք, որ մեր հաւատքը Եկեղեցիին ընդունած Ս. Աւետարանին հաւատքն է՝ համաձայն Նիկիական Հանգանակին զոր ընդունելով մեր հաւատքին ուղղափառութիւնը կ'ապացուցանենք, ինչ որ կը համաձայնի Քրիստոնէական Ընդհանուր Եկեղեցիին դաւանութեան հետ³:

Եթէ մէկը ուշադրութեամբ կարդայ այս չորս դաւանագիրերը ու բաղդատէ Պատրիարքինը միւս երեքին, պիտի նկատէ որ ան ունի տեղական ու պայմանադրական բնոյթ: Անոր մէջ իրարու խառնուած են Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւններն ու բարեպաշտական սովորութիւնները: Պատրիարքը ըսել կ'ուզէ, թէ եթէ Հայոց Եկեղեցիին մէջ մնալ կ'ուզես իբրեւ անոր մէկ անդամը՝ պիտի խոստանաս եւ ընդունիս հաւատալ եւ գործադրել այն բոլորը որոնք այս խոստովանագիրին մէջ դրուած են: Իսկ Բարեպաշտականները գործածեցին իրենց ազատութիւնը եւ չստորագրեցին այդ դաւանական ազդարարագիրը, որուն միջոցաւ Պատրիարքը ծունկի բերել կ'ուզէր զիրենք: Ազգին զուխը եղող Պատրիարքին կողմէ գրուած թաքուն սպառնագիր մըն էր այս մէկը, որ ըսել կ'ուզէր «կամ կը ստորագ-

րէք այս խոստմնագիրը, եւ կամ դուրս կը մնաք Հայ եկեղեցիէն, եւ հետեւաբար՝ Հայ համայնքէն—միլլէթէն»։ Երբ Բարեպաշտականները շատորագրեցին զայն՝ Պատրիարքը գործադրեց իր սպառնալիքը, եւ ոչ միայն հալածեց այս հոգեւոր ալլախոհները՝ այլեւ մերժեց տալ անոնց իր պաշտպանութիւնը եւ կատարել կառավարութեան հետ անոնց հանդէպ ունեցած իր քաղաքացիական ծառայութիւնները։ Ու տակաւին, քանի որ Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ հայերը կը ճանչցուէին իրրեւ ուրոյն միլլէթ մը իրենց եկեղեցիով եւ Պատրիարքարանով՝ Բարեպաշտականներուն զլացուեցաւ նոյնիսկ հայ անունը, եւ անոնք ակամայ առին Բրոքեսքանք Միլլէթի անունը։ Հետեւաբար՝ ազգը պառակտելու մեղքը պէտք է վերագրուի ոչ թէ Բարեպաշտականներուն՝ որոնք ալլախոհներ եղան միայն ի հոգեւորս՝ այլ Պատրիարք Մատթէոս Չուխաճեանին։ Ան չարաչար գործածեց իր քաղաքական ու ազգային պաշտօնը ու թերացաւ իր պարտականութեան մէջ, երբ հոգեւոր մարզի մէջ իրմէ տարբեր խորհողները դուրս հանեց հայ ազգութենէն։ Մենք այս կէտին վրայ այսքան պիտի չժանրանայինք՝ եթէ Չուխաճեանին այդ կարճատես ու անխորհուրդ քայլին հետեւանքները մինչեւ այս օրս չկրէին Հայ Աւետարանականները։ Ցաւալի է որ ԻԱ. դարու սեմին հասած ըլլալով հանդերձ՝ տակաւին կը գտնուին բարձրաստիճան եկեղեցականներ Հայ Առաքելական Եկեղեցիին մէջ, որոնք կը կրկնեն նոյն յանկերզը եւ կը տարածեն հայ ժողովուրդին մէջ թէ իրաւ հայը ան է որ Հայ Առաքելական Եկեղեցիին Ս. Աւագանին մէջ մկրտուած է եւ սրբալոյս միւռոնով կնքուած։

Գ. ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՒԱՆ ԿԸ ԲԵՐԵՆ
 ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
 ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՈՒԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մատթէոս Պատրիարքին նորահնար դաւանագիրին մէջ գտնուող հարցադրումներէն կարելի է եզրակացնել թէ ի՞նչ բաներու կը հաւատային Բարեպաշտականները, եւ ի՞նչ բաներ կը մերժէին։ Սակայն իրրեւ պատասխան Պատրիարքին սպառնական խոստովանագիր—դաւանագիրին՝ Բարեպաշտականները բաւականացան ներկայացնելով իրենց Հաւատոյ Հանգանակը, որ ներշնչուած էր Առաքելական եւ Նիկիոյ Հանգանակներէն։ Ու ասիկա բաւարար պէտք է ըլլար համոզելու Պատրիարքը, թէ Բարեպաշտականները ոչ դաւանափոխ եւ ոչ ալ հերձուածներ էին։ Այսուհանդերձ, պէտք է պատասխանել Պատրիարքը անհանգիստ ընող հարցերուն, ու այդ պիտի ջանանք ընել յետագայ տողերուն մէջ, որոնք նաեւ պիտի յայտնարեն Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին վարդապետական իւրաքանչեւութիւնները։ Եթէ ճիշդ է մեր ենթադրութիւնը՝ Հայոց Եկեղեցին այժմ

սօր ալ համաձայն է Պատրիարքին դաւանագիրին մէջ արտայայտուած գաղափարներուն:

1. Յիսուս Քրիստոսի կողմէ մեղաւորին շնորհուած հաւատքը բաւարար է զայն փրկելու՝ եթէ ան նոյնիսկ չյաջողի իր հաւատքին համապատասխան գործ ցուցարեբել: Բացառութիւն կը կազմեն անոնք որոնք ծոյլ են, եւ կամ՝ շահադիտական նկատումներով իրենց այսպէս կոչուած հաւատքը գործի չեն վերածեր:

2. Եկեղեցիին գլուխը Քրիստոս է, ու տեսանելի եկեղեցին այս աշխարհի վրայ միշտ ալ հնազանդ չէ եղած իր Տիրոջ եւ Սուրբ Հոգիին առաջնորդութեան: Հետեւաբար՝ եկեղեցին կ'իյնայ սխալներու մէջ: Ս. Գրոց մէջ շատ նշմարտութիւններ կան, զորս եկեղեցին տակաւին չէ ըմբռնած կատարելապէս՝ իր այս աշխարհին մէջ ըլլալուն պատճառաւ: Օրինակի համար, հոս կարելի է յիշել Մայր Եկեղեցիին կողմէ ընդունուած եօթը Խորհուրդներու պարագան: Ըստ Օրմանեան Պատրիարքին եւ Կիւլիսերեան Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսին՝ Հայոց Եկեղեցին միայն երկու Խորհուրդներ կ'ընդունէր մինչեւ ԺԲ դար, սակայն, Լատին ազգեցութեան ներքեւ եօթի բարձրացաւ անոնց թիւը: Կ'արժէ հարց տալ Մատթէոս Պատրիարքին, թէ եկեղեցին առաջ շիտակ էր եւ յետո՞յ սխալեցաւ, թէ ոչ՝ առաջ սխալ էր եւ յետոյ շտկուեցաւ: Քրիստոսի տեսանելի եկեղեցին իր բնոյթով չի կրնար քարացած ու անասան մնալ իր վարդապետութիւններուն մէջ: Ան պատրաստ ըլլալու է ընդունելու Սուրբ Հոգիին ընձեռած նորոգող ու դաստիարակող զօրութիւնը: Գալով Եկեղեցիի Խորհուրդներուն՝ Քրիստոս երկու Խորհուրդ առաջադրեց — Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն—, որոնք կը գործադրուին Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին մէջ համաձայն Առաքեալներու ցուցմունքներուն:

3. (Պատասխանուած նախորդ կէտին մէջ):

4.—5. Այս երկու կէտերով Մատթէոս Պատրիարք կը խօսի Մկրտութեան եւ Հաղորդութեան Խորհուրդներուն մասին, հաւատ տելով թէ եթէ անձ մը չմկրտուի՝ անոր համար տեղ կայ ոչ եկեղեցիին մէջ եւ ոչ յաւիտենականութեան, եթէ նոյնիսկ ոչ մէկ մեղք գործած ըլլայ անիկա: Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կ'ընդունի, որ մեղաւորը երբ զղջալով դարձի զայ եւ Աստուծոյ Որդին Յիսուս Քրիստոսը ընդունի իրբեւ Տէր եւ Փրկիչ՝ Քրիստոսի շնորհքով թէ՛ կը փրկուի եւ թէ՛ ալ յաւիտենական կեանք կ'ունենայ՝ նոյնիսկ եթէ եկեղեցիին մկրտութիւնը չէ ու-

նեցած: Քրիստոսի փրկարար շնորհքը կը գերազանցէ մարդկային ամէն արարողութիւն եւ Խորհուրդ: Մկրտութիւնը, ինչպէս նաեւ Հաղորդութիւնը, իրենք իրենց մէջ մեքենական զօրութիւն չունին մարդոց մեղքերը քաւելու ու մեղաւորը արդարացնելու համար: Մեղաւորը կը փրկուի Քրիստոսի քաւչարար մահով ու կ'արդարանայ Աստուծոյ առջեւ միակ բարեխօս՝ Տէր Եիսուս Քրիստոսի բարեխօսութեամբ: Մկրտութիւնը եւ Հաղորդութիւնը մարդուն ունեցած ներքին հոգեւոր փորձառութեանց արտաքին խորհրդանիշերն ու վկայութիւններն են: Մեղաւորը ամէն բանէ առաջ Քրիստոսի շնորհքով, անձամբ կը զղջայ ու կ'ապաշխարէ, ու ապա կը մկրտուի Սուրբ Հոգիին զօրութիւնով լեցուած ու կը հաղորդուի արար աշխարհի վկայելու թէ Տէրոջ շնորհքով փրկուած է ինք ու միացած հաւատացեալներու խումբին, այսինքն՝ Քրիստոսի Եկեղեցիին: Հայ Աւետարանական Եկեղեցին չի հաւատար Գոյափոխութեան, այսինքն, Հաղորդութեան Սեղանին գինին ու հացը խորհրդակատար եկեղեցականին աղօթքէն ետք Եիսուսի իրական արիւնին եւ մարմինին չեն փոխուիր: Սակայն Քրիստոս հոգեւորապէս կը ներկայանայ մեզի այդ Սուրբ Սեղանով՝ յիշեցնելու մեզի մեր մեղքերուն համար թափած իր արիւնը ու չարչարուած մարմինը, առաւել՝ անոնցմով հաստատած իր Նոր Ուխտը: Միւս կողմէ՝ պատմական իրողութիւն է, թէ Հայոց Եկեղեցին մինչեւ ԺԴ դար Գոյափոխութեան Վարդապետութիւնը չէր ընդունած: Այս գաղափարը մուտք գործեց ԺԲ դարուն լատինական ազդեցութեան տակ: Բայց Գրիգոր Տաթեւացի մեծ աստուածաբանն էր, որ Գոյափոխութիւնը Հայ Եկեղեցիին վարդապետութեանց մաս դարձուց՝ հակառակ անոր որ ինք շատ նախանձախնդիր էր Հայոց Եկեղեցիի անկախութեան եւ ինքնուրոյնութեան պահպանման:

Ծ. Սուրբ Աւետարաններուն եւ Առաքեալներուն գրութիւններուն ու վկայութիւններուն մէջ երբեք չենք հանդիպիր Ս. Մարիամ Կոյսին Աստուածածին կոչուելուն: Այս «Շնորհընկալ Կոյսին» այս պատուանունը տրուեցաւ Եփեսոսի մէջ 431 թուականին կայացած Ընդհանրական Եկեղեցիին Խորհրդաժողովին ընթացքին իբր տրամաբանական հետեւողութիւն Քրիստոսի Աստուած ըլլալուն շուրջ առնուած որոշումին: Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կը նախընտրէ Տիրամայր պատուանունը: Աստուածածին կոչուի թէ Տիրամայր՝ Մարիամ Ս. Կոյսը ոչ բարեխօս ու ոչ ալ փրկչակից կը համարուի Աւետարանական եկեղե-

ցիներու կողմէ, քանի որ զայս ապացուցանող ոչինչ կայ Աստուծոյ Խօսքին մէջ: Իր մասին հիսուած աւանդութիւնները բարեպաշտական արտայայտութիւններ են լոկ: Առաջին եկեղեցիին մէջ իր ունեցած դերին ու պաշտօնին մասին պատմական ոչ մէկ արձանագրութիւն ունինք ի բացառեալ զգացական ու բարեպաշտական արտայայտութիւններէ: Աւետարանական Եկեղեցին գովասանքի արժանի կը համարէ Մարիամ Կոյսին խոնարհ Հնազանդութիւնը ու ենթարկումը Աստուծոյ փրկչական ծրագիրին, որ Տէրոջը հրեշտակին կողմէ յայտնուեցաւ իրեն: Այս բացատրութիւնը կը պատասխանէ նաեւ Ս. Խաչափայտին, սուրբերու օծուած պատկերներուն եւ բարեխօսութեան նկատմամբ յարուցուած հարցերուն: Ասոնք հաւատքի առարկաներ ըլլալու չեն սահմանուած Աստուծոյ Խօսքին մէջ, եւ ոչ ալ նախնական եկեղեցիին դաւանանքին մաս կը կազմեն:

7. Հաւատացեալին հաւատքի առարկան Եկեղեցին իր արիւնով գնած ու անոր գլուխը եղող Փրկիչ Յիսուս Քրիստոսն է, եւ ոչ թէ Եկեղեցին: Աւետարանական Եկեղեցին եկեղեցապաշտութիւն չի քարոզեր, այլ՝ Խաչեալ Յիսուս Քրիստոսը: Աստուծոյ փրկագործչական միջոցներէն մէկն է եկեղեցին՝ պայմանաւ որ այս վերջինը կատարեալ Հնազանդութիւնով ընդունի Սուրբ Հոգիին առաջնորդութիւնը: Եկեղեցին ոչ տէր է, ոչ ալ փրկիչ, եւ հետեւաբար ներելի չէ որ Տէր Յիսուս Փրկիչին տրուելիք պատիւը տրուի եկեղեցիին: Քրիստոնէական ծէսերն ու արարողութիւնները Ս. Առաքեալներու կողմէ չեն աւանդուած, եւ կամ՝ հաստատուած: Ասոնք պատրաստուած են եկեղեցական առաջնորդներու կողմէ, որպէսզի անոնցմով գրաւիչ դարձնեն Քրիստոնէական Եկեղեցիին պաշտամունքները: Այս նպատակով է, որ վաղ շրջանի մեր Հայրապետերը որդեգրած են նոյնիսկ հեթանոսական կրօններու ծէսերը, որպէսզի հեթանոսներուն համար աւելի զիւրին ըլլար անցքը մէկ կրօնէն միւսին: Հետեւաբար՝ ասոնք հաւատքի նպատակ կամ առարկաներ չեն կրնար ըլլալ, այլ՝ ժամանակաւոր միջոցներ:

8. Եկեղեցիին նուիրապետական կարգերու հարցը ո՛չ դաւանական է եւ ոչ ալ վարդապետական: Առաջին դարու Եկեղեցիին մէջ Առաքեալները համախումբ կը գործէին Սուրբ Հոգիին առաջնորդութեամբ: Դասակարգի կամ առաջնութեան հարց չկար, այլ իւրաքանչիւրը կը ծառայէր Աստուծոյ ստացած իր առանձնայատուկ շնորհքին ու կարողութեան համաձայն ու համապատասխան մարզերու մէջ: Առաքելական Յա-

ջորդականութիւնը Եկեղեցիի սկզբնական շրջաններուն կիրարկուեցաւ, երբ Առաքեալները իրենց աշակերտները կը զրկէին ուրիշ քաղաքներ, որպէսզի անոնք Քրիստոսի փրկութեան լուրը տարածէին ու գետին պատրաստէին նոր եկեղեցիներու հաստատումին: Անոնցմէ ոմանք վկայագիրքեր ունէին առաքեալներու կողմէ տրուած, թէ վստահելի մարդիկ էին իրենց Քրիստոնէական հաւատքին ու քարոզութեան մէջ: Ժամանակի ընթացքին, սակայն, ասիկա մեծ գայթակղութիւններու եւ շարժանութեան դուռ բացաւ: Եկեղեցական պաշտօններ վաճառքի հանուեցան եւ առաւելագոյն վճարումը կատարող անձը բարձրագոյն պաշտօնի տիրացաւ: Ասիկա քննադատուած է ու դատապարտուած՝ Միմոնականութիւն անուան տակ: Մինչ Հայ Առաքելական Եկեղեցին շեշտը կը դնէ Առաքելական Յաջորդականութեան վարկածին ու սովորութեան վրայ՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին նման մեքենական յաջորդականութեան եւ հեղինակութեան փոխանցումին չի հաւատար: Զեռնադրութիւն կամ օժուժ ստացող անձ մը Քրիստոսի փոխանորդը կամ Առաքեալներու յաջորդը չի կրնար նկատուիլ իր այդ հանգամանքին մէջ, ոչ ալ կը տիրանայ անոնց հոգեւոր հեղինակութեան: Աստուած թողնիկներ չունի, եւ չ'ունենար, այլ իրական գաւակներ, որոնք անձնապէս իրեն նուիրուած ըլլալով իր կամքը կը կատարեն՝ իր Որդւոյն Յիսուս Քրիստոսի եւ առաքեալներուն հաւատքի, հնազանդութեան եւ նուիրումի հոգիով: Քրիստոսի տեսանելի եկեղեցին շատ մեծ վնասներու կ'ենթարկուի ու իր անունին մեծ արատ կու գայ գէշ վարք ունեցող եկեղեցականներու պատճառաւ: Հայ Աւետարանական Եկեղեցին եւ ժողովուրդը շատ զգայուն ու պահանջկոտ են այս մարզին մէջ, եւ իրենց Հովիւին պաշտօնը չեն բաժներ իր նկարագիրէն: Նկարագիրով վատ կամ անբարոյ եկեղեցական մը չի կրնար ծուարիլ իր Առաքելական Յաջորդականութեան դիրքին եւ հեղինակութեան ետին: Ան հաշուետու կը դառնայ նախ Աստուծոյ եւ ապա՝ հաւատացեալ ժողովուրդին: Հոգեւոր Հովիւը ամէն բանէ առաջ եւ ամէն մարզի մէջ կը ջանայ ցոլացնել Քրիստոսի պատկերը:

9. Պէտք չենք զգար Պատրիարք Զուխաճեանի այս վերջին կէտին վրայ ծանրանալու, քանի որ, կրկնութիւններ կան հոն նախորդ կէտերէն վերցուած: Բայց դաս մը կայ, զոր սորվելու են աւետարանականները, Աստուածաշունչի ընթերցողները, եւ հոգեւոր փորձառութիւն ունեցող անձերը: Ըիշդ է, որ ամէն անձ

իր հոգեւոր կեանքին զօրացման եւ առաջնորդութեան համար պէտք է առանձնաբար սերտէ Աստուածաշունչը: Աւետարանականներու գրադիտութիւնը այս մարզին մէջ շատ դժուար է: Սակայն Մատթէոս Պատրիարք իրաւունք ունի քննադատելու այն անձերը, կամ նոյնիսկ խմբակցութիւնները, որոնք մերժելով եկեղեցիին տալիք հոգեւոր դաստիարակութիւնը Աստուածաշունչի միջոցաւ՝ կը յաւակնին հասկցած ըլլալ ամէն ինչ, եւ երբեմն նոյնիսկ քամահրանքով կը հակազդեն եկեղեցիին Հովիւին կատարած մեկնարանութեան: Աստուածաշունչը իր մէջ պատգամ ունի ամէն տարիքի, սեռի, եւ վիճակի մէջ գտնուող անձերու: Սակայն, ոչ հոգեւորական բարեպաշտներ զգուշանալու են Աստուծոյ Խօսքին դաստիարակները ըլլալէ: Յարգուելու են աստուածարանին, Հոգեւոր Հովիւին կամ Քարօզիչին մասնագիտական պատրաստութիւնը եւ հոգեւոր փորձառութիւնը: Անհամաձայնութեան մը պարագային՝ երկուստեք յանձնուելու են Սուրբ Հոգիին առաջնորդութեան՝ փոխանակ նզովելու կամ արհամարհելու գիրար: Պատրիարք Չուխանեան չմնալով իր պաշտօնին բարձրութեան վրայ՝ նզովեց իրեն տարակարծիք եղողները, եւ պայման դրաւ Մայր Եկեղեցին վերադարձողներուն նզովել ճմուրդութեան հետեւողները իրբեւ ամբարիշտ եւ Հոգւոյն Սրբոյ հայհոյիչ, թշնամի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա»:

Դ. ՅԱԲԵԼԵԱԼ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԵՈՒՐՁ

Եթէ մազելու ըլլանք, Մատթէոս Պատրիարքին Դաւանագիրին մէջ գրտնուող կէտերուն շուրջ մեր վերը կատարած դիտողութիւնները՝ կը տեսնենք որ վարդապետական տարբերութիւնները կը կայանան հետեւեալ երեք մարզերուն մէջ. — Եկեղեցաբանութիւն (Ecclesiology), Փրկչարանութիւն (Soteriology) եւ Աստուածաշունչի աստուածարանութիւն (Biblical Theology):

1. Եկեղեցիին Էութիւնը Եւ Կոչումը, Ինչպէս Նաեւ Ասոնց Գործադրութեան Կերպերը Հայ Ժողովուրդին Հետ

Հայոց Եկեղեցին իր պաշտամունքի ձեւին ու խորքին մէջ կը նմանի հրէական տաճարային պաշտամունքներուն, որոնք կը կատարուին ճոխ եւ տպաւորիչ ձէսերով, արարողութիւններով եւ անարիւն պատարագի

մատուցումով: Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կը հետեւի առաւել կամ նուազ չափով հրէական սինակոկի պաշտամունքի կերպին՝ Աստուծոյ Խօսքին ընթերցումով եւ դաստիարակիչ քարոզութիւնով: Աւետարանական Եկեղեցին պատարագ չունի իր պաշտամունքի կարգին մէջ, որովհետեւ անիկա կը հետեւի առաքեալներուն թելադրութեան՝ թէ Քրիստոս մեզի համար պատարագուեցաւ, եւ ուրեմն այլեւս պէտք չկայ տաճարի մէջ գործադրուող պատարագներուն: Երբ, առաքեալները իրենք ալ մէկտեղուէին՝ պատարագ չէին մատուցեր, այլ միատեղ զայով հաց կը կտրէին ու գինի կը զնէին սեղանը՝ յիշելու համար իրենց Տիրոջ հետ ունեցած վերջին Ընթերիքը ու հաղորդուելու իրենց Տիրոջ եւ իրարու հետ:

Սինակոկ կը նշանակէ ժողովարան, թէեւ չենք խորհիր որ աւետարանական եկեղեցական կառոյցը ժողովարան կոչողները այս նմանութեան համար այդպէս կը կոչեն զայն: Ոմանք Աւետարանական եկեղեցին ժողովարան կը կոչեն տգիտաբար, եւ կամ արհամարհելու համար զայն: Ոմանց համար եկեղեցին կրօնական սուրբ տեղ մըն է, մինչ ժողովարանը աշխարհիկ հաւաքավայր մը: Սակայն, կ'արժէ գիտնալ նաեւ, թէ եկեղեցի բառն ալ ժողովարան կը նշանակէ: Առաջինը, Էկլիզիա, յունարէն բառ է, որ հայերէնի տարադարձական օրէնքով եղած է եկեղեցի: Հին յոյները տարին անգամ մը կ'ունենային մեծ հաւաք մը քաղաք-պետութեան ազատ քաղաքացիներուն համար: Անոնք կը հաւաքուէին վայր մը, որպէսզի իրենց քաղաքին եւ քաղաքացիներուն մասին որոշումներ առնէին: Այս քաղաքաժողովը իր վայրով միասին կը կոչուէր Էկլիզիա, ու մեր լեզուով ժողովարան: Երբ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ յոյն քաղաքներուն մէջ՝ Էկլիզիա բառն ալ քրիստոնէացաւ: Մէկ խօսքով, Էկլիզիա եւ ժողովարան հոմանիչ են իրարու:

Հայ Աւետարանական Եկեղեցին ալ Քրիստոսի Եկեղեցիին մէկ մասն է, ինչպէս՝ Հայոց Եկեղեցին: Ան կը լրացնէ Եկեղեցիի շուրջ Նոր Կտակարանի մէջ տրուած բոլոր սահմանումները եւ պայմանները: Այս իմաստով՝ ան ալ քրիստոնէացած էկլիզիա մըն է, որ կը գործէ հայ ժողովուրդին մէջ ու հայերու միջոցաւ: Սակայն, հայ աւետարանական եկեղեցարանութիւնը չ'ընդունիր ազգային որեւէ բնորոշում Քրիստոսի պատկանող Եկեղեցիին համար: Եկեղեցին կը գործէ ազգի մը մէջ եւ այդ ազգին միջոցով, սակայն, ան չի սահմանափակուիր ազգով: Այլ խօսքով՝ Քրիստոսի Եկեղեցին գերազգային իրականութիւն մըն է: Քրիստոսի առաքեալները, եւ Յիսուս ինք հրեաներ էին, սակայն, անոնք հրէայ ազգային եկեղեցի մը չհաստատեցին հակառակ առաքեալներէն ոմանց փափաքին ու ծրագիրներուն: Քրիստոնէութեան ու եկեղեցիին ազգայնացումը ու պետականացումը բարիք չեն բերած ոչ ազգին, ոչ պետութեան, եւ ոչ ալ Քրիստոսի Եկեղեցիին: Անշուշտ ամէն եկեղեցի իրաւունք ունի անուն մը ընտրելու

ու անով ճանչցուելու: Եթէ «Հայոց Եկեղեցի» անունով ճանչցուած է Հայաստանի մէջ հիմնուած նախնական Քրիստոնէական եկեղեցին, ու անիկա կ'ուզէ այդ յատուկ անունը պահել՝ ատիկա իր իրաւունքն ու առանձնաշնորհումն է: Սակայն, եթէ «Հայոց Եկեղեցի» կոչումը Հայ ազգայնութիւնը յիշեալ եկեղեցիին մենաշնորհը դարձնելու համար է, նաեւ զլանալու այդ ստորոգելին Հայութեան հետ ու Հայութիւնով գործող միւս եկեղեցիներուն, սա դիտումնաւոր է եւ սխալ, ու հետեւաբար՝ անընդունելի: Եթէ Ամերիկայի մէջ եկեղեցի մը կ'ուզէ ճանչցուել իբրեւ American Baptist Church, կամ American National Baptist Church, սա իր իրաւունքն ու առանձնաշնորհումն է: Սակայն, այս ըսել չէ թէ ուրիշ եկեղեցիներ ոչ American են, ոչ ալ National, եւ իրաւունք չունին այդ ստորոգելիները գործածելու՝ հակառակ անոր որ անոնք հարիւր տոկոսով ամերիկացիներէ կազմուած են ու ամերիկացիներու կը ծառայեն: Քրիստոսի Եկեղեցին պատասխանատու է նախ իր գլուխը եղող Յիսուս Քրիստոսի, ու ապա զինք կազմող ու իր մէջ ծառայող հաւատացեալ անդամներուն: Այս կը նշանակէ, որ Եկեղեցին ազգին պատասխանատու չէ, եւ ազգը իրաւունք չունի անոր մէջ: Սակայն, անիկա բնականաբար պատասխանատու կը դառնայ ազգին ու պետութեան՝ եթէ քրէական յանցանքի ու ապօրինի արարքի մը մէջ բռնուի:

Երբ Հայ Բարեպաշտական Միաբանութեան անդամները պարտադրուեցան իբրեւ ինքնուրոյն համայնք եւ եկեղեցի կազմուելու՝ որոշեցին Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի անունը որդեգրել, ու այդպէս ալ եղաւ: Այս որակումը կարգ մը ոչ-աւետարանական ազգայիններու կողմէ անընդունելի կը նկատուի: Ասոնք «Հայաստանեայց» մակդիրը կը նկատեն Հայոց Եկեղեցիին մենաշնորհը: «Աւետարանական» մակդիրը անտեղի է՝ կ'ըսեն, քանի որ Առաքելականը, ըստ իրենց՝ արդէն աւետարանական է, որովհետեւ Աւետարանը առաքելներու վկայութիւնն է: Իսկ «եկեղեցի» չէ, կ'ըսեն, քանի որ առաքելներու կողմէ չէ հաստատուած ու առաքելական յաջորդականութիւն չունի: Ուրեմն, ըստ այս ազգայիններուն, բողոքականները ոչ Հայ են, ոչ աւետարանական, եւ ոչ ալ՝ եկեղեցի: Կ'երեւի թէ այսպիսիներ, ո՛չ Հայերէն լեզուն եւ պատմութիւնը գիտեն, ո՛չ Աստուածաշունչի գիտութիւնը ունին, եւ ոչ ալ եկեղեցաբանութիւն գիտեն: Պարզեմք: «Հայաստանեայց» բառը, ըստ Մայիսեանի հեղինակաւոր բառարանին, կը նշանակէ «հայաստանցիներու», «հայ ազգի», «հայ ժողովուրդի», իսկ «Աւետարանական»ը՝ Քրիստոսի փրկութեան բարի լուրը ընդունողներ եւ վկայողներ: Գալով «Եկեղեցի»ին՝ ասիկա Քրիստոսի կողմէ կանչուած հաւատացեալներու հաւաքականութիւնն է, ժողովուրդ մը որուն գլուխը Քրիստոս է, իսկ անդամները՝ անոր մարմինը: Հայ աւետարանականներու համար անհասկնալի է պարագայ մը, թէ բոլորովին ան-

հաւատ ու անաստուած մէկը ի՞նչպէս կրնայ վարչական եւ կամ ատենապետ ըլլալ եկեղեցիի ինամակալութեան ու բարձրագոյն ժողովին, եւ մինչեւ իսկ եկեղեցիին հովանաւորութիւնը վայելող Ազգային Երեսփոխանական ժողովին: Անգամ մը եկեղեցական պարբերաթերթի մը մէջ հանդիպեցայ շատ յանդուգն, անկեղծ, ու սրտցաւ գրութեան մը, ուր Հայ Առաքելական Եկեղեցիի կղերական մը կ'ըսէր. «Ի՞նչպէս կարելի է հոգեւոր գործընել եկեղեցիի մը մէջ, որուն ժողովական անդամներուն մեծ մասը, ներառեալ ժողովին ատենապետը, անհաւատ են ու անաստուած՝ իրենց իսկ վկայութիւնով»: Այս եւ ուրիշ երեւոյթներ կը ցուցարբերեն խոր տգիտութիւն եկեղեցիին իմաստին, բնոյթին, եւ կոչումին մասին: Տրամաբանութիւնը սապէս է. «Մեր եկեղեցին Ազգային Եկեղեցի է, ու ես ազգին մէկ զաւակն եմ: Իբրեւ ազգին մէկ զաւակը, ինձմէ կ'ակնկալեն այս կերպով ծառայել ազգիս: Հետեւաբար՝ իմ նիւթական ու բարոյական բոլոր միջոցներս կը գործածեմ ազգիս ծառայելու՝ ազգապատկան այս հաստատութեան միջոցաւ»: Ազգին ծառայելու փափաքը շատ գովելի է, ու ամէն հայ պէտք է ծառայէ ազգին, սակայն եկեղեցիին հիմնական նպատակին ու կոչումին չհաւատացող մէկը ի՞նչպէս կրնայ եկեղեցիին վարիչ մարմինին անդամ ըլլալ: Սա կը նմանի անձի մը, որ չի հաւատար կուսակցութեան մը նպատակին, ու չ'երդնուր հաւատարիմ ըլլալ այդ կուսակցութեան, սակայն ո՛չ միայն կուսակցութեան պարզ անդամ կ'ընտրուի՝ այլ նոյնիսկ անոր գերագոյն մարմինին ատենապետը կը դառնայ:

2. Փրկչական Վարդապետութիւն

Նախորդ հատուածին մէջ արդէն կարգ մը կէտեր յիշեցինք այս մասին: Քրիստոս միակ փրկիչն ու բարեխօսն է ապաշխարող մեղաւորին: Յիսուս Քրիստոս պէտք չունի ո՛չ փրկչակից սուրբի, եւ ոչ ալ բարեխօսի՝ եթէ նոյնիսկ այդ սուրբը եւ բարեխօսը իր մայրը ըլլայ: Նոյնիսկ Եկեղեցին փրկիչ չէ, այլ միջոց մը մեղաւորը Քրիստոսի առաջնորդելու: Եկեղեցին եւ բոլոր հաւատացեալները կրնան բարեխօսական աղօթքներ մատուցանել Քրիստոս Աստուծոյն տակաւին այս կեանքի մէջ եղող մեղաւորներուն, հիւանդներուն, ու կարիքաւորներուն համար: Եկեղեցին ու հաւատացեալները կրնան Աստուծոյ Քօսքով դատարարակել անձ մը ու զանիկա փրկութեան առաջնորդել՝ այնքան ատեն որ ան այս աշխարհի մէջ է: Սակայն երբ անձը մահանայ՝ անիկա այլեւս ենթակայ է Աստուծոյ դատաստանին: Կ'ուզենք որ ան Աստուծոյ շնորհքին արժանացած ըլլայ ու յաւիտենական կորուստի չզատապարտուի: Սակայն մեր աղօթքները այլեւս ազդեցութիւն չեն ունենար Աստուծոյ դատաստանին վրայ: Նոր կտակարանին եւ առաքեալներու ուսուցումներուն մէջ նման բանի մը չենք հանդիպիր:

Միակ տեղը ուր կը հանդիպինք՝ Հին Կտակարանի ոչ—կանոնական Մակարայեցոց գիրքին մէջ է, ուր բարեխոսական աղօթք կը կատարուի պատերազմի դաշտին վրայ մահացող հրեայ մարտիկներուն համար: Ասոր ղիմաց՝ Նոր Կտակարանի մէջ բազմաթիւ համարներ կան, ուր մեղաւորներ կ'ազդարարուին առաջին պատեհութեամբ ապաշխարելու՝ երբ տակաին այս կեանքի մէջ են: Պատարագները շատ ներշնչիչ են ու կարող են մեղաւորներու սիրտերը կակուղցնել ու զանոնք ապաշխարութեան մղել: Սակայն անոնք կարող չեն մեքենարար ապահովել մեռած կամ ողջ մեղաւորներուն փրկութիւնը: Ոչ ալ Մկրտութիւնով եւ Սուրբ Հաղորդութիւնով մէկը կրնայ փրկութեան արժանանալ՝ եթէ անձնական հաւատք, զղում, ու ապաշխարութիւն չկան այդ անձին կեանքին մէջ: Մեղաւոր մը փրկութիւն չի ստանար, ոչ ալ Քրիստոնեայ կը համարուի իր կատարած բազմապիսի բարիքներուն համար: Աստուած այդպիսի սակարկութեան մը չէ մտած մարդ արարածին հետ: Ընդհակառակը՝ փրկութիւնը Աստուծոյ ձրի պարգեւն է ամէն անոնց որոնք իր Որդւոյն Յիսուս Քրիստոսի կը հաւատան իրրեւ իրենց Տէրն ու Փրկիչը:

3. Աւանդութիւններ

Ինչպէս որ ազգի մը կամ ժողովուրդի մը պատմութեան ու կեանքին մէջ անխուսափելի են աւանդութիւնները՝ նոյնպէս ալ եկեղեցիի մը գործունէութեան բոլոր մարզերուն մէջ իրենց տեղը ունին մեծ ու փոքր աւանդութիւնները: Անոնցմէ ոմանք մեզի եկած են նախաքրիստոնէական Հայաստանի ու շրջակայ ժողովուրդներու աւանդութիւններէն: Կարգ մը պարագաներու տակ անոնցմէ ոմանք քրիստոնէացուած են մեր նախահայրերուն կողմէ, որպէսզի ազգին քրիստոնէացումը աւելի արագ եւ դիւրին ըլլար: Ուրիշ ատեններ՝ անոնք պարտադրուած են մեր վրայ, եւ կամ մենք իւրացուցած ենք զանոնք առանց անդրադառնալու: Բարեպաշտական Միաբանութիւնը եւ ապա Հայ Աւետարանական Եկեղեցին մերժեցին, ու տակաին կը մերժեն, հաւատալ Աստուածաշունչով, մասնաւորապէս Նոր Կտակարանով, չհաստատուած աւանդութիւններու եւ տեղ տալ անոնց եկեղեցական պաշտամունքներուն ու իրենց ամենօրեայ կեանքին մէջ: Բարեպաշտական Միաբանութիւնը ու Հայ Աւետարանական Եկեղեցին մերժեցին ծիսակատարութիւնները եւ ուրիշ արարողութիւնները՝ ո՛չ թէ գէշ կամ խոտելի համարելով զանոնք՝ այլ անոր համար որ անոնք փոխանակ հաւատքի ու հոգեւոր կեանքի համար վարժութիւն ըլլալու՝ ժամանակի ընթացքին դադրեցան միջոցներ ըլլալէ ու եղանակատակներ: Այս կերպով եկեղեցին սկսաւ աւանդութիւններու ծառայել, փոխանակ աւանդութիւնները իրեն ծառայեցնելու, եւ ժամանակավրէպ դառնալու պարագային՝

գործածութենէ դադրեցնելու զանոնք: Դժբախտաբար այս աւանդութիւններն այնքան ծանրաբեռնեցին եկեղեցիին պաշտամունքները եւ զանոնք գործադրող եկեղեցականները, որ անոնց համար գրեթէ անկարելի դարձաւ ժողովուրդին փոխանցել Աւետարանի պարզ պատգամներն ու ճշմարտութիւնները՝ ժողովուրդին հասկնալի կերպով: Ասոնց ամէնէն ցայտուն օրինակն է ժամերգութեանց, պատարագի եւ Աստուածաշունչի մատուցումը գրաբար լեզուով: Հասկնալի է, որ Ս. Պատարագը կարելի չէ հայերէն աշխարհաբարով կամ անգլերէն լեզուով մատուցանել գործնական եւ գեղարուեստական նկատումներով: Սակայն անհասկնալի է մանաւանդ Աստուածաշունչի եւ աղօթքներու գրաբար մատուցումը: Եթէ ողջ ըլլար, Սուրբ Մեսրոպինք առաջին բողոքողը պիտի ըլլար որովհետեւ ան Աստուածաշունչը թարգմանեց այդ օրերու ժողովուրդին հասկնալի լեզուով, զոր հիմա «գրաբար» կը կոչենք: Գրեց այդ լեզուով, որպէսզի ժողովուրդը հասկնար Աստուծոյ Խօսքը ու դարձի գար: Այս պարագային՝ կարեւոր է Աստուծոյ փրկութեան Խօսքը ժողովուրդին հասկնալի լեզուով մատուցել եւ ոչ թէ աւանդութեան մը ծառայել:

Աստուածաշո՞ւնչ թէ Աւանդութիւն: Այս հարցը շատ մեծան հոսեցուց դարերու ընթացքին, ու տակաւին վիճելի հարց մըն է եկեղեցիներու միջեւ: Յոյն Օրթոտոքս Եկեղեցին զանազանութիւն կը դնէ զլիսագիր Աւանդութեան եւ պարզ աւանդութեան միջեւ: Գլխագիր Աւանդութիւններ են Աստուածաշունչը եւ վաղ շրջանի Տիեզերական ժողովներուն մէջ առնուած որոշումները, իսկ պարզ աւանդութիւններ են եկեղեցիին եւ ժողովուրդին կեանքին մէջ մուտք գործած բարեպաշտական սովորութիւնները եւ կրօնան զանց առնուիլ՝ առանց վնաս հասցնելու եկեղեցիին հաւատամքին: Հայոց Եկեղեցին առաւել կամ նուազ չափով հետեւեցաւ այս ըմբռնումին, սակայն գործադրութեան մէջ մերթ շատ խստապահանջ գտնուեցաւ՝ անսաստողները պատժելու աստիճան: Իսկ ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Մատթէոս Պատրիարք համահաւասար հեղինակութիւն տուաւ այս երկու տեսակ աւանդութիւններուն, ու պատժեց նոյնիսկ պարզ աւանդութիւնները մերժողները:

Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կը ճանչնայ հեղինակաւոր մէկ «Աւանդութիւն», այսինքն, Աստուածաշունչը: Պէտք է ընդունիլ, որ կան շատ մը աւետարանականներ, որոնք այս մարզին մէջ Լուտերէն աւելի լուտերական են: Այսինքն, անոնք ամբաստանուեցան Հռովմի Պապը «Թուղթէ Պապ»ի հետ փոխարինած ըլլալու յանցանքով՝ Աստուածաշունչ Մատեանը նկատելով տառացիօրէն անսխալական: Արդարեւ՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին իր հաւատքին եւ կեանքին այնպէս ու գերագոյն հեղինակութիւնը ընդունեցաւ Աստուածաշունչը: Ան ընդունեցաւ ու գործադրեց կարգ մը աւանդութիւններ՝ այն պայմանով եւ հասկացողութեամբ՝

թէ անոնք չեն հակասեր Աստուածաշունչի ճշմարտութիւններուն:

Յիշելէ ետք Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի այս բոլոր առանձնա-
յատկութիւնները վարդապետական հարցերու շուրջ՝ պէտք է անգամ մը
եւս հաստատել թէ Բարեպաշտական Միաբանութեան անդամները բանա-
ձեւեցին իրենց հաւատքն ու վարդապետութիւնները, երբոր ամբաստան-
ւեցան Պատրիարքին կողմէ իրրեւ թշնամի Հայոց Եկեղեցիին ու Հայ ազ-
գին Այլ խօսքով՝ անոնք չսկսան վարդապետութիւններով, այլ անոնց գե-
րագոյն մտահոգութիւնն եղաւ եկեղեցիին ու Հայ ժողովուրդին տգիտու-
թիւնը եւ անտարբերութիւնը հոգեւոր կեանքի նկատմամբ: Ինչպէս յիշե-
ցինք նախապէս՝ Բարեպաշտական Շարժումը էապէս հոգեւոր հակազդե-
ցութիւն էր եւ ոչ թէ յարանուանական նախաձեռնութիւն: Բարեպաշտա-
կան Միաբանութիւնը հարկադրուեցաւ իր դաւանական ու վարդապետա-
կան հանգանակը հրապարակել երբ Պատրիարքը ամբաստանեց անոր ան-
դամները իրրեւ հերետիկոսական աղանդ: Միաբանութիւնը յառաջ չեկաւ
նոր յարանուանութիւն մը սկսելու նպատակաւ, այլ Մայր Եկեղեցին հո-
գեւորապէս բարեկարգելու նախանձախնդրութեամբ, որպէսզի Հայ ժո-
ղովուրդը տիրանար հոգեւորապէս բարեկարգ կեանքի: Ահա այս հոգեւո-
րապէս բարեկարգ կեանքն եղաւ Բարեպաշտական Միաբանութեան ու ա-
նոր յաջորդող Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին ու Համայնքին ինքնու-
րոյն ու անփոխարինելի յատկանիշերէն մէկը, որ եղաւ նաեւ անոնց ան-
փոփոխելի գոյապատճառը Հայ ազգային իրականութեան մէջ: Այսինքն՝
ցոյց տալ թէ Քրիստոսի քարոզութիւնները կարելի է ամենօրեայ կեանքի
վերածել ու ապրիլ հոգեւոր եւ բարոյական բարեկարգ կեանք մը Աստու-
ծոյ փառքին ու Հայ ազգին բարօրութեան համար:

ՄԱՆ ԵՐՐՈՐԳ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԱՊԱԳԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մինչ կը տօնենք, Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին հիմ-
նադրութեան 150ամեակը, անտարակոյս մեր մտքերը պիտի զբաղին նաեւ
այս Շարժումին ու Եկեղեցիին ապագայով: Արդեօք ապագայ ունին այս
եկեղեցին ու համայնքը: Անշուշտ ամէնէն պարզ ու անմիջական պատաս-
խանը պիտի ըլլար «Աստուած գիտէ»: Այո, Աստուած գիտէ, սակայն, Աստ-

լած իր գիտցածը մեզի յայտնելու պատրաստ է եթէ մենք հոգիով, միտքով, եւ խոնարհութիւնով պատրաստ ենք ընդունելու իր յայտնութիւնը: Աստուածաշունչը ինքնին յայտնութեան գիրք մըն է, ուր կը տեսնենք թէ Աստուած զանազան կերպերով, տարբեր ժամանակներու մէջ, ու իր ծառաներուն միջոցով, ու տակաւին՝ յատկապէս իր Որդիով, յայտնաբերած է իր կամքն ու ծրագիրը մարդկութեան համար: Հետեւաբար այս եկեղեցին ու համայնքը պէտք է արթուն ըլլան աղօթքի մէջ, նաեւ Հնազանդ՝ իմանալու, ընդունելու, եւ գործադրելու Աստուծոյ կամքը մեր ժողովուրդին համար:

Ես կը հաւատամ, որ 150ամեակի այս տօնակատարութիւնները եւ դասախօսութիւնները պիտի օգնեն մեզի հասկնալու Աստուծոյ կամքը այս եկեղեցիին ու համայնքին ապագային շուրջ: Սակայն կ'ուզեմ զգուշացնել ձեզ՝ աւետարանականներդ, նաեւ մեր ազգին բոլոր զաւակները, թէ Աստուած արծաթէ ափսէի մը վրայ պիտի չներկայացնէ մեզի ընդհանրական եկեղեցիի ապագան: Եկեղեցիին ապագան Աստուծոյ կողմէ երաշխաւորուած ու ապահովուած իրողութիւն մը պէտք չէ համարենք: Մի զարմանաք, եթէ ըսուի ձեզի թէ Աստուած իր փրկութեան ծրագիրը գործադրելու համար անպայման պէտք չունի այս կամ այն եկեղեցիին: Աստուածաշունչի Յայտնութեան Գիրքին համաձայն Եկեղեցիին Տէրը կրնայ իրենց տեղերէն շարժել եկեղեցիի մը աշտանակները, ու բոցավառել ուրիշ եկեղեցիի մը լապտերները: Աստուած կարող է նաեւ ստեղծել ու աշխարհի վրայ տեղաւորել այնպիսի եկեղեցի մը որ բոլորովին տարբեր ըլլայ ներկայ կամ երեւակայելի որեւէ եկեղեցիէ: Այս կը նշանակէ, որ մենք մեր եկեղեցիները անսասան հաստատութիւններ պէտք չէ նկատենք, մանաւանդ, կուռքերու չվերածենք զանոնք: Մեծ է այս փորձութիւնը յատկապէս հայ ժողովուրդին համար՝ եթէ ան արդէն չէ ինկած անոր մէջ: Եկեղեցին սիրենք ու ծառայենք անոր, սակայն, չպաշտենք զայն: Որովհետեւ, եկեղեցին զԱստուած պաշտելու միջոցներէն մէկն է ու պէտք չէ նպատակ դառնայ ինք իր մէջ: Այսպիսի ըմբռնում մը եկեղեցիի մասին, կը մղէ մեզ առաւելաբար մեր փրկութեամբ եւ ապագայով մտահոգուելու քան թէ ժամանակի ու միջոցի մէջ գոյութեան եկած ու գործող եկեղեցիներու ապագայով: Քրիստոնէական մեր հաւատքը կը սորվեցնէ մեզի, թէ վերջին հաշուով Քրիստոսի Եկեղեցին վախճանարանական իրականութիւն մըն է, ուր պէտք է սեւեռենք մեր հոգիին աչքերը եւ ուղղենք մեր քայլերը դէպի փառաւոր ու երկնային Եկեղեցին:

Ընդունելով հանդերձ թէ Եկեղեցին երկնային իրականութիւն մըն է՝ կը հաւատանք թէ երկրի վրայ գտնուող տեսանելի եկեղեցիները Քրիստոսի շնորհքով կանչուած են ըլլալու անոր նմանակները: Եկեղեցիները կանչուած են որպէսզի փրկութեան բարի լուրը տարածեն Հնազանդութեան

Հոգիով, Իրենց Տիրոջ օրինակին հետեւելով՝ եկեղեցիները կատարելու են ասիկա խոնարհ ծառայութեամբ: Եկեղեցին կանչուած է սպասաւորութիւն ընելու հարուստին ու աղքատին, իմաստունին եւ անմիտին, զօրաւորին ու տկարին, հրեային, յոյնին եւ հայուն, որպէսզի Եկեղեցին Տէրը փառաւորուի ու ամէն դասակարգի ժողովուրդ փրկութեան տիրանայ: Այս նպատակը իրագործելու համար եկեղեցիներ յօժար ըլլալու են նոյնիսկ իրենց երկրաւոր գոյութիւնը վտանգելու, ու եթէ հարկ ըլլայ՝ շարչարուելով գոհուելու: Ասիկա կը նշանակէ, թէ եկեղեցիներ ու եկեղեցականներ հրաժարելու են երկրային փառասիրութիւններէ եւ տիրապետելու մարմաջէն: Եկեղեցիներն ու անոնց առաջնորդները մրցակցութեան պէտք չէ մտնեն երկրային քաղաքական իշխանութիւններուն հետ՝ քաղաքական ուժ մը դառնալու իրենց կարգին: Քրիստոնէութեան համաշխարհային պատմութիւնը ցոյց կու տայ, թէ եկեղեցին անկումը սկսաւ երբ անիկա պետականացաւ եւ քաղաքականացաւ, ու եկեղեցականներ ստեղծեցին նուիրապետական կառոյցներ՝ հետեւելով Հռովմէական ու Բիզանդական կայսրութեանց քաղաքական կառոյցներու օրինակին: Ուժը, Ֆիզիքական, նիւթական, կամ կրօնական ուժը կ'եղծանէ ու կ'ապականէ ենթական, եթէ նոյնիսկ եկեղեցական ըլլայ անիկա: Եկեղեցականները առանձնաշնորհեալ դասակարգ մը չեն, եթէ այդ առանձնաշնորհումը կ'ենթադրէ զիրք, պատիւ, իշխանութիւն, եւ նիւթական հարստութիւն: Եկեղեցականներու առանձնաշնորհումը կը կայանայ իրենց անձնագոհ սիրոյն եւ ծառայութեան մէջ:

Այս քիչ մը երկար նախարանը ներկայացուցինք, որպէսզի հայ աւետարանական եկեղեցիներ ու եկեղեցականներ թարմացնեն իրենց կոչումին գիտակցութիւնը, իսկ ոչ—աւետարանականներ աւելի լաւ ըմբռնեն անոնց զիրքը եւ գործունէութիւնը հայ ազգային իրականութեան մէջ: Աւելին՝ այս կէտերը ի մտի ունենալով՝ ջանանք վերլուծել Հայ Աւետարանական Եկեղեցին անցեալը, ներկայ գոյավիճակը ու անոր յոյսը՝ իր ապագային նկատմամբ: Առանց խախտելու մեր հաւատքը Աստուծոյ վրայ՝ ըլլանք նաեւ իրատես:

Ա. ՀԱՎԻՐԾ ԱԿՆԱՐԿ ՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԲԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՈՒ ՀԱՍԱՅՆՔԻՆ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԳՈՅԱԿԻՃԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

1. Անցեալի Յետքերուն Վրայ

Մինչեւ 1914, Թրքական ահաւոր ցեղասպանութեան նախօրեակը, հայ աւետարանականներու թիւը Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս հասած էր գրեթէ 65,000ի, սակայն անոնց հոգեւոր, բարոյական, կրթա-

կան, ու ընկերային ծաւալուն գործունէութիւնը եւ ազդեցութիւնը կ'ընդ-
 գրկէին Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր հայ գաղութները: Ունէին մօտ 150 ե-
 կեղեցի եւ հարիւրաւոր դպրոցներ՝ ներառեալ բարձրագոյն վարժարան-
 ներ, գոլէճներ, եւ աստուածաբանական ճեմարաններ: Մտաւորականնե-
 րով հարուստ համայնք մըն էր Հայ Աւետարանական համայնքը շնորհիւ
 իր կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններուն: Աւետարանականնե-
 րու քրիստոնէական հաւատքն ու կենցաղը, ընդհանուր զարգացումը եւ
 նոյնիսկ խօսելակերպը այնքան ուշագրաւ դարձած էին որ շատ դիւրին էր
 զանոնք գատորշել ուրիշներէն: Չափազանցած չենք ըլլար եթէ յայտնենք
 թէ աւետարանականները կը նկատուէին արեւմտեան քաղաքակրթութեան
 յառաջապահ տարրերը, որոնք շնորհիւ իրենց ստացած քրիստոնէական
 դաստիարակութեան՝ յաջողեցան թուժը կանգնել նորելուկ անաստուած-
 եան ու ոչնչապաշտական հոսանքներուն դէմ: Անոնք գործադրեցին ա-
 րեւմտեան ժողովրդավարութիւնը իրենց եկեղեցիներուն, կրթական հաս-
 տատութիւններուն, եւ նոյնիսկ ընտանիքներուն մէջ, ու ջատագով հան-
 դիսացան ազատական կարգ ու սարքի: Բազմահարիւր հայ երիտասարդ-
 ներ, դաստիարակուեցան աւետարանական կրթական բարձրագոյն հաս-
 տատութիւններուն մէջ եւ իրրեւ բարձրաստիճան կղերականներ, բժիշկ-
 ներ, դասախօսներ, արուեստի եւ արհեստի վարպետներ ծառայեցին հայ
 ժողովուրդին: Արդարեւ, մեծ ապագայ ունէին Հայ Աւետարանական Ե-
 կեղեցին ու Համայնքը ազգային ծառայութեան ճամբով: Փնահատելի ե-
 ղաւ նաեւ անոնց բերած նպաստը հայ քաղաքական դաստիարակութեան
 եւ գործունէութեան մէջ: Ոմանք կրնան զարմանալ երբ իմանան թէ աւե-
 տարանականներ, բաղդատած իրենց թիւին, մեծապէս սատարեցին ազ-
 գայնական զաղափարախօսութեան ծաւալումին, եւ նոյնիսկ կարող ու ան-
 վեհեր առաջնորդներ հայթայթեցին հայ յեղափոխական ու ազատագրա-
 կան պայքարներուն եւ ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: Բարեբախ-
 տաբար, կամ դժբախտաբար, պատմադիրները զանազանութիւն չեն դներ
 աւետարանականին եւ ոչ—աւետարանականին միջեւ: Անոնք հայ էին ի-
 րենց արիւնով, ազգային տեսլականով եւ նուիրումով: Այդքանը բաւա-
 րար էր:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին՝ կոտորակուած, իր
 հայրենի հողերէն դուրս նետուած, եւ թշուառութեան մատնուած հայ ազգն
 սկսաւ վերաշինութեան մեծ ու վսեմ աշխատանքին: Շինեց տուն, եկեղե-
 ցի, ու դպրոց միշտ վերշիշելով իր հին բոյնը: 65.000էն վերապրող եւ այժմ
 միայն 15.000 հաշուող Հայ Աւետարանական Եկեղեցին ու համայնքը մաս-
 նակեցեցան ազգային վերակառուցումի մեծ ձեռնարկին: Շնորհիւ ամերի-
 կացի միսիոնարներու հետ իրենց ունեցած վաղեմի բարեկամութեան՝ որ-

բանոցներ, եկեղեցիներ, եւ դպրոցներ իրարու յաջորդեցին: Մեծ եղաւ ամերիկեան միսիոնարութեան բարոյական ու նիւթական նպաստը հայ կեանքի վերականգնման ու հայկական դատին պաշտպանութեան մարզերուն մէջ: 1918ին հիմնուեցաւ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը՝ նպատակ ունենալով հայրենիքին վերաշինութիւնը: Անոր լոզունգներէն մէկը եղաւ «Ոչ մէկ հայ մանուկ պիտի գրկուի դպրոցէ՝ դրամ չունենալուն համար»: Աշխարհատարած այս հայ քրիստոնէական ու մարդասիրական ընկերակցութիւնը այսօր 78 տարեկան է եւ ունի 46 միլիոն տղարի հասնող դրամագլուխ մը: Վերջին քսան տարիներու ընթացքին 2-1 միլիոն կրթանպաստ տուած է երկու հազար հայ գոլէճական ուսանողներու: Ասկէ դուրս՝ ան կը նպաստաւորէ արտասահմանի մեր կրթական ու եկեղեցական հաստատութիւնները եւ Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճները հոս՝ Լիբանանի մէջ, ու Հայաստան: 1988էն իվեր Հայաստանի կատարած իր օգնութիւնները ամերիկեան տղարով միլիոններու կը հասնին: Աշխարհածաւալ այս ընկերակցութեան Գործադիր Վարիչը Վեր. Մովսէս Ծանպագեանն է, Այնճարի գաւակ, Հայկազեան Գոլէճի շրջանաւարտ, ու երախտաւորեալներէն մէկը այժմ իր գլխաւորած ընկերակցութեան: Անոր ամբողջական նուիրումը Աստուծոյ, հայրենիքին, ու հայ ժողովուրդին հիացում կ'առթէ մեզի, ու Աստուծոյ հանդէպ փառաբանութեան հոգիով կը լեցնէ մեր սրտերը: Իր քառասուն տարիներու գոյութեան ընթացքին, այս փոքրիկ համայնքին մեծ Գոլէճը հայ ազգին տուաւ բազմահարիւր հայ շրջանաւարտներ, որոնք մեզի ծանօթ ու անձանօթ վայրերու մէջ լծուած են կրօնական, կրթական, քաղաքական եւ ընկերային ծառայութեան ի փառս Աստուծոյ եւ յօգուտ հայ ժողովուրդին: Միջանկեալ, հոս կ'ուզեմ հրապարակաւ իմ երախտագիտութեան տուրքը վճարել Հայկազեան Գոլէճին, որ երեսունութը տարիներ առաջ ինձի տուաւ ընդհատուած ուսումս շարունակելու պատեհութիւնը, որ անհաւատալի բայց իրաւ հրաշքներէն մէկը եղաւ կեանքիս մէջ: Կանուխ տարիքիս հօրմէ որբ մնացած ըլլալով՝ չէի կրցած ուսումս շարունակել նախակրթարանէն անդին: Քսաներկու տարիներ ետք, 1958ին, երբ 33 տարեկան էի, դիմեցի Գոլէճին առաջին նախագահին, Փրոֆէսոր Մարգարեանին, որ ինձի առիթ տար ուսումս շարունակելու: Ինձի տրուեցաւ միայն երկու ամսուան շրջան մը՝ փորձի համար: Աստուծոյ օգնութեամբ, եւ տիկնոջս ու բարեկամներուս քաջալերութեամբ, ֆրէշմէն կարգը աւարտեցի բարձրագոյն միջինը շահելով: Որմէ ետք ուսումս շարունակեցի Ամերիկեան Համալսարանի մէջ, Աստուածաբանական Ծեմարանի ուսումիս համընթաց, եւ 1965ին, եօթը տարիներ ետք տիրացայ Պսակաւոր Արուեստից եւ Պսակաւոր Աստուածաբանութեան տիտղոսներուն:

2. Ներկայ Գոյավիճակը

Ներկայիս, աշխարհի բոլոր Հայ աւետարանականներու թիւը հազիւ կը հասնի 40.000ի, իսկ եկեղեցիներու թիւը՝ գրեթէ հարիւրի: Հայ աւետարանականներ կը կազմեն աշխարհիս ամբողջ հայութեան թիւին հազիւ կէս հարիւրերորդը: Սակայն իրենց թիւին հետ ըաղզատած՝ անհամեմատօրէն մեծ ու առատաձեռն ներդրում ունին յօգուտ Հայ ազգին ու հայրենիքին, հոգեւոր, կրթական, ու բարեսիրական մարզերուն մէջ: Դժբախտութիւն է, որ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիները իրարու զօղող Ֆիզիքական ու բարոյական հաստատութիւն մը գոյութիւն չունին: Գոյութիւն ունեցող կապը լոկ հոգեւոր է, եւ իւրաքանչիւր եկեղեցի կ'առաջնորդուի իր Հոգեւոր Հովիւին ու Եկեղեցական Ժողովին կողմէ: Անոնք ընդգրկած են Աւետարանական—Բողոքական աստուածաբանութիւնը բնորոշող երեք էական լոգունները, այսինքն՝ փրկութիւն միայն հաւատքով, միայն շնորհքով, եւ միայն Աստուածաշունչով: Անոնք տակաւին կը մերժեն ընդունիլ նուիրապետական եւ միապետական կարգերը եւ ուրեմն իւրաքանչիւր եկեղեցի կը կառավարուի իր վարչական մարմինով, որուն անդամները կ'ընտրուին եկեղեցիին տրատու անդամներուն կողմէ: Եկեղեցիի Անդամական Ժողովը ամէնէն հեղինակաւոր մարմինն է: Եկեղեցիին Հովիւը պէտք է ունենայ հոգեւոր կոչումէ եւ նուիրումէ գատ՝ համալսարանական եւ աստուածաբանական ուսում եւ վկայական, լրացնելու համար ձեռնադրութեան պայմանները:

Մեծ կամ իրարու մերձ եղող երկիրներու քոյր եկեղեցիները կը կազմեն եկեղեցիներու միութիւն մը, որ կը գործէ իր ներքին կանոնադրութեան համաձայն: Ներկայիս գոյութիւն ունին վեց եկեղեցական միութիւններ.— Ֆրանսա, Հիւսիսային Ամերիկա, Մերձաւոր Արեւելք, Հայաստան, Եւրասիա, եւ Պուլկարիա: Այս բոլոր միութիւնները եւ անոնցմէ դուրս մնացած եկեղեցիները իրարու հետ կապ կը պահեն Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին միջոցաւ: Գործնականին մէջ, սակայն, եկեղեցիները եւ միութիւնները իրարու զօղող զօրաւորագոյն օղակը Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութիւնն է, որ ունի չրջանային մասնաճիւղեր: Թէեւ ինքնավար ու ժողովրդավար այս դրութիւնը ունի իր բարիքները՝ սակայն միջեկեղեցական գործակցութիւնը ղանդաղեցնելէ գատ՝ նուազ արդիւնաբեր կը դարձնէ: Բաղձալի ու օգտակար պիտի ըլլար եթէ Աւետարանական եկեղեցիները կեղրոնացեալ դրութիւն մը հաստատէին՝ առանց ստեղծելու նուիրապետական եւ միապետական կարգեր:

Հայ Աւետարանական կրթական հաստատութիւնները՝ մանկապարտէզէն մինչեւ գոյէն, տակաւին կը պահեն իրենց կրթական բարձր մակարդակը, էապէս հոգեւոր հասկացողութիւնն ու միջավայրը, ինչպէս նաեւ

Հայ ազգապահպանումի մտահոգութիւնները, կիրականօրեայ դպրոցները, պատանեկան եւ երիտասարդական կազմակերպութիւնները, ընկերային ծառայութեան կեդրոնները, եւ հրատարակութիւնները կը շարունակեն Հայթայթիլ հաւասարակշռեալ աճումի ու ծառայութեան առիթներ եւ ասպարէզներ Հայ նորահաս սերունդին: Խանդավառուած անկախացած Հայրենիքի իրականութիւնով՝ աւետարանական երիտասարդներ եւ պատանիներ կ'երթան Հայաստան ու կ'եղբայրանան անոր նոր սերունդին հետ ու կը բաժնեկցեն իրենց հոգեւոր եւ նիւթական բարիքները Հայրենիքի զաւակներուն հետ:

3. Ապագայի Մտորումներ

Այժմ ի՞նչ կը խորհին Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին ու Համայնքին առաջնորդները ապագային մասին: Հարցումը հաւանաբար տարօրինակ թուի մեզմէ ոմանց համար, ի՞նչ է արդեօք այս հարցին տուն տուող պարագան: Ծատ պարզ է ու բնական: Քրքրեցինք Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին Հիմնադրութեան պատճառները: Թուեցինք վարդապետական տարբերութիւնները երկու եկեղեցիներուն միջեւ: Քանի մը խօսք ըրինք նաեւ այս համայնքին ներկայ գոյավիճակին մասին: Հիմա մեր յարգելի ունկնդիրները իրաւունք ունին մեզ հարցադրելու այս եկեղեցիին ու համայնքին ապագային մասին: Արդեօք Եկեղեցիին ու Համայնքին առաջնորդները յուսահատած ըլլալով ելքի պատուաւոր ճամբա՞յ կ'որոնեն: Արդեօք 150ամեակի սեմին լուծարքի՞ պիտի ենթարկեն ամէն ինչ: Մարդ կրնայ մտածել նաեւ ապաշխարութեան եւ զղջումի մը հաւանականութեան մասին, այսինքն, Աւետարանական Եկեղեցիին առաջնորդները զիմեն Սուրբ էջմիածինի եւ Մեծի Տանն կիլիկիոյ Վեհափառներուն եւ ըսեն. «Մայր Եկեղեցի, մեղանշեցինք երկինքի դէմ ու քու առջեւ, ու ալ արժանի չենք քու որդիներդ ըսուելու. մեզ քու վարձկաններուդ պէս ըրէ»: Ու թերեւս ալ աւելի պիտի կարծրացնեն իրենց դիրքերը եւ յայտարարեն. «Մայր Եկեղեցի, 150 տարիներէ իվեր կը սպասենք որ բարեկարգէք Եկեղեցին, սակայն, ոչ մէկ քայլ առիք այդ ուղղութեամբ: Մեզ վտարեցիք այն տունէն ուր միասին կ'ապրէինք, քանի որ, մենք՝ քու զաւակներդ, երբ հասակ նետեցինք, ուզեցինք որ կարգ մը փոփոխութիւններ մտցուէին մեր տան մէջ: Փոխուէին կահ—կարասիները ու հիւներուն տեղը նորեր դրուէին: Սակայն դուք ըսիք մեզի, թէ այս է մեր տունը. եթէ չէք հաւնիր՝ դուրս հրամեցէք: Ու զրկեցիք մեզ նոյնիսկ մեր Հայ ժառանգութենէն, ու մերժեցիք հոգալ մեր հոգեւոր եւ քաղաքացիական կարիքները: Հետեւաբար մոռցէք մեզ: Դուք ձեր ճամբով ու մենք մեր ճամբով շարունակենք երթալ: Սակայն, զիտցէք որ մենք տակաւին կը սիրենք մեր ծնողական տունը, ու կ'աղօ-

թենք եւ անուղղակիօրէն կը գործենք անոր բարօրութեան համար»:

Վերի քիչ մը շատ տրամաթիկ, անկեղծ, ու բարեմիտ խօսքերը կը պատկանին այս դասախօսին, սակայն իմ ենթադրութիւնս այն է որ անոնք կ'արտայայտեն հայ աւետարանականներուն ընդհանուր հոգեվիճակը: Այս հարցին պիտի վերադառնանք քիչ ետք:

Բ. ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԳՈՅՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԻՍԱՑ

Ի՞նչ են Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին ու Համայնքին առջեւ դրուած կարեւրութիւնները եւ ընտրելի ճամբաները ապագային նկատմամբ:

1. Թողուլ Որ ժամանակները եւ Պայմանները Որոշեն

Այսպիսի դիրք մը անընդունելի պիտի ըլլար որեւէ հաստատութեան համար: Շիտակ է որ պայմանները եւ ժամանակները դեր կ'ունենան՝ շարունակելու կամ փոփոխութիւն մտցնելու հաստատութեանց կողմէ կանխորոշուած ծրագիրներուն ու գործելակերպին մէջ: Սակայն մարդիկ եւ ընկերակցութիւններ որոնք կանչուած են ծառայելու Աստուծոյ փրկագործչական տիեզերական ծրագիրը իրագործելու համար՝ չեն կրնար ժամանակներու եւ պայմաններու միջեւ տարուբերիլ: Անոնք յանձնառութիւնն ունին կատարեալ հնազանդութեամբ գործադրելու այն ինչ որ ստացած են իբրեւ պատուէր իրենց Փրկիչ Աստուածէն: Անոնք կը հաւատան, որ Աստուած իր Սուրբ Հոգիին միջոցաւ, ինք պիտի յայտնէ իրենց աշխատանքի ժամն ու կերպը: Ուրեմն զգաստ եւ արթուն կը մնան Աստուծոյ խօսքին ու Սուրբ Հոգիին առաջնորդութեան գիմաց: Աւետարանական Եկեղեցիին հիմնադիրները խորապէս համոզուած էին, որ իրենք մասնաւոր նպատակով մը կանչուած էին Աստուծոյ: Այս նպատակը որիչ բան չէր եթէ ոչ հայ ժողովուրդին ու Հայոց Եկեղեցիին հոգեւոր բարեկարգութիւնը: Այս կոչին ընդառաջեցին անոնք ոչ ժամանակները եւ ոչ ալ պայմանները նկատի ունենալով: Ու պէտք է ըսել որ ժամանակները եւ պայմանները նպաստաւոր չէին այդպիսի հոգեւոր արկածախնդրութեան մը մէջ նետուելու համար: Եթէ սպասէին մինչեւ 20րդ դարը, եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ սկսէին այս շարժումը՝ թերեւս ժամանակները եւ պայմանները գտնէին աւելի ձեռնաու: Ամերիկայի մէջ ոչ ոք պիտի ստիպէր զանոնք որ պարտադրաբար անջատ եկեղեցի ու համայնք դառնային: Քանի որ Մատթէոս պատրիարքներ եւ ամիրաներ չկան հոն որոնք կարենան ազդարարել այսօրհայտներուն, «Եթէ մեր ըսածները չէք ընդունիր՝ ձեր քաղաքացիական ու պետական գործերուն չենք նայիր, ձեր

տուններէն եւ տեղերէն դուրս կը հանենք ձեզ, ու յետս կը կոչենք մեր ձեզի տուած գործի ու աշխատանքի երաշխաւորութիւնները, ու ձեզ դուրս կը հանենք հայութենէ»։ Անոնք որոնք տակաւին կը խորհին թէ Աւետարանականութիւնը պարկ մը ալիւրով կամ պնակ մը ոսպապուրով գնուեցաւ՝ թող աւելի պարկեշտութիւն ու լրջախոհութիւն ցուցարեբն։ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին շատ սուղի նստաւ անոր ափ մը ուսկիւրաններուն վրայ, սակայն, անոնք իրենց հասկացողութեան համաձայն՝ անշեղ կերպով ընտրեցին՝ Աւետարանի հաւատքին ու ազատութեան ճամբան, Վստահ ըլլալէ ետք թէ Աստուած իրենց հետ էր՝ անոնք իրենց ժամանակին ու պայմաններուն վրայ տիրապետեցին։ Անոնք համոզուած էին թէ իրենք կանչուած էին իրենց ներկային մէջ հայ ժողովուրդին ու Հայոց Եկեղեցիին հոգեւոր ապագան կերտելու՝ հաւատքով եւ վճռակամութեամբ։ Անոնք կրնային ակամայ գոհերը դարձած ըլլալ իրենց հոգեւոր տեսիլքին եւ խանդավառութեան։ Սակայն անոնք ո՛չ անպարկեշտ էին եւ ոչ ալ կ'ուզէին իրենց Մայր Եկեղեցին պառակտել։ Բայց պատահեցաւ անսպասելին։ Հայկական յամառ ու անզիջող նկարագիրը եւ ուրիշ ազդակներ պատճառ դարձան որ կողմերը կարծրացնէին իրենց դիրքերը։ Այս գուպարին մէջ երկու կողմերն ալ ունեցան զիրենք քաջալերողներ եւ հրձիգ դաշնակիցներ։ Եւ հետեւաբար անխուսափելի եղաւ բաժանումը։

2. Անցեալէն Առնուելիք Դասեր

Բարեպաշտական Միաբանութեան անդամներուն խորհուրդներուն եւ արտադատութիւններուն մէջ այս բաժանումը վերջնական խզում չէր Մայր Եկեղեցիին հետ։ Անոնց աղօթքն ու ջանքը իրենց Մայր Եկեղեցիին հոգեւոր բարեկարգութեան համար էր։ Ինչպէս կը գրէ Վեր. Ստեփան Խ. Իւթիւճեան, Միաբանութեան անդամ եւ նորահաստատ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի Հովիւներէն մէկը, «Թէպէտ ինչ ինչ անմեղ ձեւակերպութեանց եւ արտաքին ծէսերու մասին որոնք կարեւորութիւն չունին, Միաբանութիւնն կրնար անփոյթ ըլլալ, սակայն, քարոզութիւնը որով, Աստուած հաճեցաւ ապրեցնել հաւատացեալները՝ չէր կրնար զանց առնել»⁴։ Իւթիւճեան ուրիշ տեղ մը կը գրէ, «Գիրքիս առաջին մասին մէջ յիշուած են եկեղեցական բազում բարեջան եւ ողջախոհ հայրերէն, ուսուցիչներէն եւ ընդհանուր ժողովուրդէն ոմանք որոնք սէր եւ եռանդ ունէին սրտերնուն մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ հայ տոհմի բարեկարգութեանն ու ազնուացման համար։ Այդ զասակարգէն ոմանք որ պարագաներու բերմամբ ստիպուել էին առանձին կազմաւորութիւնով եկեղեցի կազմուիլ, տակաւին միեւնոյն սէրն ու եռանդը անչէջ կը տածեն մէջերնին դէպի մայրենի եկեղեցին եւ առ բովանդակ տոհմն»⁵։ Իրենց պաշտօնական մէկ ու-

րիչ յայտարարութեան մէջ Միաբանութեան անդամները կ'ըսեն, «Մեր սիրելի Հայ ազգին բարօրութեան ու խաղաղութեան համար աղօթող ենք, միշտ ակնկալելով որ կանուխ թէ ուշ՝ մեր Աւետարանական սիրելի անունով ու հանգամանքներով միանանք վերստին, շնորհիւն Աստուծոյ որ այժմ, պարագաներու բերմամբ ու մեր կամքին հակառակ բաժնուած ենք»⁵։

Հակառակ Բարեպաշտականներու փափաքին ու ծրագիրին՝ որ Հայոց Եկեղեցիին հետ իրենց խզումը ամբողջական չըլլար, միսիոնարները հետապնդեցին ամերիկեան յարանուանական դրութիւններ ու քաջալերեցին իրարմէ անջատ եկեղեցիներու հաստատումը։ Միսիոնարական միջամտութեան եւ ազդեցութեան պատճառաւ, Աւետարանական նորակազմ Եկեղեցիին եւ Հայոց Եկեղեցիին միջեւ խրամատը աւելի խորացաւ։ Հիմնադիրները յայտարարած էին թէ նորահաստատ եկեղեցին ոչ մէկ օտար յարանուանութեան պիտի չմիանար, եւ թէ որոշած էին միայն Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի կոչուիլ։ Սակայն հազիւ տասնամեակ մը բոլորած՝ եկեղեցիին կը պարտադրուէր որդեգրել վարչաձեւ մը որ ամերիկեան ժողովական (Congregational) եւ Երիցական (Presbyterian) յարանուանութեանց դրութիւններուն մէկ խառնուրդն էր։ Այսուհանդերձ՝ եկեղեցին պաշտօնապէս մերժեց միանալ այս յարանուանութիւններէն մէկուն կամ միւսին ու պահեց իր մկրտութեան անունը։ Հայ աւետարանականներուն խոր վրդովում պատճառեց մանաւանդ միսիոնարներու կողմէ հրատարակուած գրքոյկ մը՝ Առաջնորդ Աւետարանական Եկեղեցիներու Անդամներուն անունով, որ կը բովանդակէր ոչ միայն եկեղեցիին վարչաձեւին շուրջ դրուած կանոններ՝ այլ նաեւ վարդապետական հաւատալիքներ։ Բարեբախտաբար երկար կեանք եւ գործածութիւն չունեցաւ Առաջնորդը, ու Հայ Աւետարանական եկեղեցիներ որդեգրեցին իրենց պատկան Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան սահմանադրութիւնը, նաեւ ներքին իւրաքայտուկ կանոնագիրերը։ Այս օրինակները յիշեցինք ցոյց տալու համար որ Հայ աւետարանական նախահայրերը միշտ կեցան սպասողական դիրքի մէջ թէ օր մը Մայր Եկեղեցին աւելի լաւ պիտի հասկնար իրենց հոգեւոր մտահոգութիւնները ու քայլեր առնէր Եկեղեցին հոգեւորապէս բարեկարգելու։ Այսօր Հայ Աւետարանական Եկեղեցին տակաւին կը սպասէ եւ կ'աղօթէ որ Սուրբ Հոգին ինք գործէ ու «մրրկաւ զատուած» եղբայրները վերստին միանան։

3. Աւետարանական Եկեղեցիին Ու Համայնքին Ինքնաճանաչումի Տազնապար

Ո՞վ է այսօր Հայ Աւետարանականը։ Մանաւանդ Ամերիկայի եւ արեւմուտքի այլ երկիրներու մէջ Հայ աւետարանական ինքնութիւնը խոր

մշուշի մէջ կը տուայտի: Հայաստանէն դուրս ապրող Հայ երիտասարդ մը ինքզինք կը ներկայացնէ նախ իբրեւ իր ապրած երկրին քաղաքացին, եւ ապա՝ Հայ (եթէ անշուշտ կ'ուզէ իբրեւ Հայ ճանչցուի): Ու եթէ պատահի որ աւետարանական է՝ ան չի կրնար նոյնիսկ պարզել իր աւետարանական ինքնութիւնը, որովհետեւ ոչինչ գիտէ աւետարանականութեան մասին: Բայց եթէ ստիպուի իր կրօնական պատկանելութեան մասին խօսիլ՝ կու տայ իր յաճախած եկեղեցիին անունը — Հայ Ժողովական Եկեղեցի, Հայ Երիցական Եկեղեցի, Հայ Մկրտչական Եկեղեցի, եւ կամ Հայ Եղբայրութեանց եկեղեցիներէն որեւէ մէկը: Կարծես բաւարար չէր Հայ ցեղային ինքնաճանաչումի տազնապը, կրօնական կամ յարանուանական ինքնաճանաչումի այս տազնապը աւելի կը բարդացնէ Հայ երիտասարդին ինքնաճանաչման կարիքը: Նոյնն է պարագան եկեղեցական մակարդակի վրայ: Հակառակ այն իրողութեան որ Հայ աւետարանական եկեղեցիները ունին նոյն ծագումը եւ իրենց Հայ աւետարանական ուրոյն միութիւններուն հովանիին ներքեւ են՝ անոնք կը կրեն տարբեր անուններ եւ հոգեւոր պատկանելութիւն: Ինչպէս յիշեցինք արդէն՝ մեր եկեղեցիները կը կրեն Հայ Բողոքական, Հայ Աւետարանական, Հայ Ժողովական, Հայ Երիցական, Հայ Մկրտչական եւ ուրիշ «...ական» անանցումներով մակդիրներ: Ու քանի որ շատեր տեղեակ չեն իրենց պատմական անունին ու անոր իմաստին՝ կ'ուզեն ճանչցուիլ այն անունով զոր իրենց եկեղեցին պատահականօրէն առած է իր վրան: Այս ուղղութեամբ կարգ մը եկեղեցիներ որոշ աշխատանք կը տանին որ վերստանան իրենց աւագանի անունը: Վերջերս Գայիֆորնիայի մէջ Հայ Ժողովական մականունեալ եկեղեցի մը որոշում առաւ փոխել իր անունը, սակայն, քանի մը ամիս ետք, այնքան ճնշում քանեցւեցաւ, որ անդամական յաջորդ ժողովը ջնջեց նախորդ որոշումը ու եկեղեցին պահեց ժողովական անունը: Ուրիշ ժողովական Եկեղեցի մը իր անդամական ժողովին մէջ անցուց վերադառնալ Հայ Աւետարանական անունին՝ պայմանաւ որ այս անուանափոխումը դրամական կամ այլ զօրութիւններ չյարուցանէ:

Միւս կողմէ՝ ցաւով եւ անկեղծութեամբ պէտք է ընդունին Հայ աւետարանականները, թէ իրենք կորսնցուցած են հիմնադիր հայրերուն հոգեւոր խանդավառութիւնը եւ հոգեւոր բարեկարգութեան տեսիլքն ու մտադրութիւնը Հայ ժողովուրդին նկատմամբ: Անհատապաշտութիւնը, ազատապաշտութիւնը, նիւթապաշտութիւնը, հաճոյապաշտութիւնը, արժէքներու յարաբերականութեան փիլիսոփայութիւնը եւ ապակրօն ընկերարանութիւնը շատ բան փոխած են աւետարանականներու հոգեւոր ու բարոյական ըմբռնումներուն եւ կենցաղին մէջ: Այս տուեալներէն մեկնելով՝ աւետարանականները պարտին համեստօրէն ընդունիլ թէ զիրենք ոչ — աւետարանականներէն զանազանող երեւոյթները որոշապէս նուազած

են, ու կարգ մը շրջանակներու մէջ գրեթէ անհետացած: Աւետարանա-
 կանութիւնը շատերու համար ժառանգականութեան հարց եղած է լոկ եւ
 ո՛չ թէ համոզումի: Հետեւաբար՝ հիմնական մտահոգութիւնը, այսինքն,
 ազգին ու Մայր Եկեղեցիին մէջ հոգեւոր բարեկարգութիւն յառաջ բերե-
 լու ծրագիրն ու մտադրութիւնը շատ մը աւետարանականներու համար
 անհեթեթ դարձած են: Այս երեւոյթը աւելի խոնարհ ինքնաքննութեան ա-
 ռաջնորդելու է Հայ Աւետարանական Եկեղեցին ու համայնքը, ու հետեւա-
 բար անոնք հրաժարելու են հոգեւորութեան մենաշնորհը ունեցած ըլլա-
 լու սնապարծութենէն: Այս կը նշանակէ որ Մայր Եկեղեցիին հետ երկխո-
 սութեան նստելէ առաջ անոնք նախ ճանչնալու են իրենք զիրենք ու վե-
 րաբեւորելու են իրենց հոգեւոր եւ աւետարանական ժառանգութիւնը: Ասոր
 կերպը եկեղեցական կամ համայնքային ճամբով աւելի արմատա-
 ցում չէ, ինչ որ կրնայ աւելի խորացնել բաժանումը, այլ աւելի լուրջ քնն-
 նութիւնը՝ երկու եկեղեցիները իրարմէ բաժնող ազդակներուն, ներկայ ի-
 րականութիւններու լոյսին տակ: Թերեւս ստեղծուած նոր կացութիւննե-
 րու լոյսին տակ նման իրատես, քաջ ու անկեղծ վերլուծում մը պիտի մղէ
 զոյգ եկեղեցիները երկխօսութեան նստելու, որմէ ետք, երկուստեք եւ ի-
 րաւախոհութեան ճամբով, որոշելու են թէ ի՞նչ բաներէ կրնան հրաժարիլ՝
 առանց վրայ տալու էականը:

4. Հայոց Եկեղեցին Ուղիղ Ճանապարհի Վրայ

Որպէսզի միակողմանի չըլլանք մեր վերլուծումներուն եւ դատում-
 ներուն մէջ՝ պարտաւոր կը զգանք նաեւ յիշել Հայ Առաքելականներու կող-
 մէ կատարուող ինքնաճանաչումի անկեղծ փորձերը: Ինչպէս դասախօսա-
 կան այս շարքին սկիզբը յայտարարեցի՝ ներկայացուած գաղափարները
 դիտուելու են ակադեմական անկիւնէ եւ ոչ թէ յարանուանական նախա-
 պաշարումներով: Ի՞նչպէս կը գիտուի Մայր Եկեղեցին այսօր՝ Հայ եկեղե-
 ցականներու եւ մտաւորականներու կողմէ: Նախ ներկայացնենք կարգ մը
 խոստովանութիւններ որոնք քաղուած են զանազան յօդուածներէ եւ
 զրոյց-տեսակցութիւններէ: Այս ինքնաքննադատութիւնները անշուշտ ա-
 ռողջ ու զրական երեւոյթներ են ու պէտք է ընդունուին իբրեւ այդ: Ապա
 պիտի ներկայացնենք զրական ուրիշ երեւոյթներ Մայր Եկեղեցիի կեան-
 քին ու գործունէութեան մէջ: Ասիկա պիտի մղէ Հայ աւետարանականնե-
 րը որ աւելի գնահատեն իրենց Մայր Եկեղեցին ու անոր հոգեւոր Զանքերը
 Հայաստանի ու սփիւռքի մէջ:

ա. Ինքնաքննադատութիւններ եւ խոստովանութիւններ

1) (Արամ Արթ. Քէչիչեան, այժմ՝ Արամ Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն
 Կիլիկիոյ)

«Պարկեչտ ըլլանք այս մասին: Քրիստոնէութիւնը պարզ ժառանգութիւն մը դարձած է, պարզապէս պիտակ մը, պարզապէս անուն մը, որ կենդանի իրողութիւն մը չէ: Ժամանակն է որ եկեղեցին հասնի, թափանցէ մեր ժողովուրդին ու հաւաքականութիւններուն՝ վերա—աւետարանելու [զանոնք] ու Քրիստոնէական հաւատքը տարածելու եւ հաւատքի սերմեր ցանկու»¹:

2) (Մեսրոպ Արք. Աշճեան, Առաջնորդ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Թեմին)

«Ամբողջ աշխարհի մէջ [այսօր] նոր հասկացողութիւն մը կայ Քրիստոնեայ Եկեղեցիին բնոյթին ու նպատակին շուրջ: Հայ Եկեղեցիին նուիրապետութեան գլխաւոր պարտականութիւնն է խոյս տալ ազգակեդրոնացումի բանտէն: Հայ Եկեղեցին վերագտնելու եւ վերագրաւելու է էութիւնը հաւատքի կոչին: Իր կոչումը վարդապետական մեկուսացում չէ, ազգապահպանում չէ, եւ ոչ ալ բացարձակ մտահոգութիւն՝ ազգային մշակոյթով եւ ըղձանքներով: Քրիստոնեայ Եկեղեցիին գերագոյն կոչումը պէտք է ըլլայ կենդանի ու հրաշունչ վկայութիւնը կենդանի Փրկիչին՝ բոլոր աշխարհի մէջ»²:

3) (Հայր Եփրեմ Գրլլըճեան, այժմու Հոգեւոր Հովիւր Բէյսինի, [Ուխտքանսըն, Մ.Ն.] Հայ Առաքելական Եկեղեցիին)

«Մինչ կը բազմանան Պինկոն (բախտախաղ), պարահանդէսներն ու ճաշկերոյթները՝ անդին գրեթէ անգոյ են Աստուածաշունչի սերտողութեանց եւ չափահասներու Քրիստոնէական դաստիարակութեան յատուկ հանդիպումները: Չնչին է մեր հաւատացեալներու ծանօթութիւնը Հայ Եկեղեցիի մասին: Մեր հաւատացեալներուն կարեւոր մէկ մասը աւելի բան չի գիտեր քան Ս. Թաթէոսը եւ Ս. Բարթոլոմէոսը, թէ մենք Քրիստոնեայ դարձանք բուն ղիմադրութենէ ետք ոչ—հայ նահատակներու (Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Գայիանէ) արիւնով, նաեւ կենդանի նահատակութեամբ ուրիշ ոչ—հայու մը՝ Ս. Գրիգորի, թէ մենք ուրախանալու էինք 1915ին նահատակւողներով, քան թէ ողբալու էինք անոնց քաղաքական նահատակ—զոհեր ըլլալը»³:

4) (Պարգեւ Եպիսկոպոս Մարտիրոսեան, Արցախի Հոգեւոր Առաջնորդ)

«Ես չեմ ծառայեր Հայ Եկեղեցիին, կամ Հայ ժողովուրդին: Ես Աստուծոյ կը ծառայեմ: Հետեւաբար, ես ծառայելու եմ Հայ Եկեղեցիին եւ Հայ ժողովուրդին»⁴:

5) (Հայր Վազգէն Մովսէսեան)

«Հայ Եկեղեցին ներկայիս մահուան դռներուն առջեւ հասած է: Ան կը պայքարի իր ապագային համար առանց տեսիլք մը ունենալու Հայաստանի կամ սփիւռքի համար... Յաւով մենք կանգնած ենք նոր հազարամ-

եակի մը սեմին՝ Հայ Եկեղեցիին մէկ տժգոյն պատկերով»¹⁰։

6) (Փրոֆ. Վիգէն Կուրոյեան, աստուածաբանութեան եւ բարոյագիտութեան փրոֆէսոր Լոյովա Գոլչեճի մէջ, նաեւ Հեղինակ աստուածաբանական ու եկեղեցաբանական հատորներու ու բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու)

«Ծճարտութիւնը պէտք է ըսուի։ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ չձեռնարկեց ազգային եկեղեցի մը հիմնելու։ Ընդհակառակը՝ ան բերաւ աւետարանը ժողովուրդի մը որ չունէր զայն։ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ հայերէն լեզուի թարգմանեցին Աստուածաշունչը ոչ թէ ստեղծելու համար անկենդան առարկայ մը՝ անով հպարտանալու իրրեւ թագուհի թարգմանութեանց, այլ [Սուրբ] Հոգիին կեանքը ներշնչելու ժողովուրդի մը»¹¹։

7) (Ճան Հայրաճեան, ուսումնական մը Հարվըրտ Համալսարանէն)

«Ընդունինք որ այսօր «Լուսաւորչականները» — ես ալ ներառեալ — շատ աւելի անտարբեր ենք կրօնի հանդէպ ու աւելի սկեպտիկ՝ Քրիստոնէական հաւատքի նկատմամբ՝ քան այն հայերը որոնք ընդունած են Աւետարանականութիւնը։ ... Որպէսզի եկեղեցին վերագտնէ իր վաղեմի կենսունակութիւնը՝ Եկեղեցական Հայրերը հրաժարելու են պերճաշուք դառնալու մտասեւեռումներէն, դիրքերէ եւ հողածուխերէն եւ վերուղղելու են իրենց ուշադրութիւնը ... բարոյականութեան եւ ծառայութեան, ուսումնականութեան եւ փրկութեան, եւլն։ Թէեւ ուժացեալ մեր մէջ գրտնուող խանդավառ աւետարանականները կրնան հայթայթել մեզի շիտակ գրգիռը եւ մարտահրաւէրը որ «հակա—բարեկարգութիւն» յառաջ բերէ Մայր Եկեղեցիին մէջ»¹²։

բ. Դոգետոր Ձարթօնք եւ Աւետարանչական Յառաջխաղացք

Քնացող առիւծը վերջապէս արթնցաւ։ Մայր Եկեղեցին վերագտնելու վրայ է իր աւետարանչական ոգին եւ կոչումը։ Մէկը կա՛մ կուրացած ըլլալու է նախապաշարումներով՝ կամ ալ փափաք կամ միջոց ունեցած ըլլալու չէ օրը—օրին հետեւելու, տեսնելու ու գնահատելու Հայոց Եկեղեցիին արձանագրած հոգեւոր ու աւետարանչական յառաջխաղացքը վերջին ութ տարիներու ընթացքին։ Աւետարանականները միայն կրնան հրճուիլ այս հոգեւոր նոր շրջադարձով։ Այս դասախօսը իր Հայ Աւետարանական Հովիւի պաշտօնով եւ Հայ Եկեղեցիի պատմութեան ուսումնականի հանգամանքով ունեցած է մօտիկ հաղորդակցութիւն Հայոց Եկեղեցիին բարձրաստիճան եկեղեցականներուն, ինչպէս նաեւ հայ կրօնական ու մշակութային մամուլին հետ։

Այսօր կարեւոր հոյլ մը կը կազմեն նոր սերունդի այն եկեղեցականները, կաթողիկոսներէ սկսած մինչեւ փոքր եկեղեցիներ

բու քահանայ հայրերը, որոնք կը ցուցաբերեն խոր հաւատք եւ գիտակցութիւն՝ եկեղեցիին կոչումին ու առաքելութեան շուրջ: Ասոնցմէ մէկն է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին գահակալը, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսը, որ Սրբոց Թարգմանչաց տօնին առիթով իր մատուցած կոնդակին մէջ «Պարտ է ձեզ ծնանել վերստին» կը հրահանգէ: Խորիմաստ է յատկապէս որ Վեհափառը իր կոչին առաջին կէտը կը յատկացնէ աւետարանչութեան: Կ'արժէ հատուած մը ներկայացնել հոս.

Առաջին հերթին, Հայ(աստանեայ)ց Եկեղեցին պէտք է վերածնի իր ներքին աւետարանչութեամբ: Եկեղեցւոյ գոյութեան իմաստը Քրիստոսի կողմէ փոխանցուած աւետարանչական առաքելութեան կենսագործումն է: Եկեղեցին ինքնակեդրոն ու ինքնանպատակ հաստատութիւն մը չէ: Ան հաւաքական կեանք է, Քրիստոսի կեանքին ու առաքելութեան վրայ խարսխուած: Արդ, եկեղեցին կը դառնայ ճշմարտօրէն եկեղեցի այն ատեն միայն, երբ հաւատարիմ ըլլայ իր աստուածատուր առաքելութեան. այլ խօսքով՝ Քրիստոսի Աւետարանին կեանքի վերածման ու տարածման:

Ասիկա գեղեցկագոյն արտայայտութիւններէն մէկն է Հայոց Եկեղեցիին մէջ վերընձիւղած նոր ոգիին: Եկեղեցականներ, այսօր, բացէ ի բաց կը գանգատին իրենց վրայ պարտադրուած այն բոլոր պարտականութիւններուն դէմ որոնք ոչ մէկ կապ ունին իրենց հոգեւոր ու առաքելական կոչումին ու ծառայութեան հետ: Անոնք կը մերժեն ներքին հայ քաղաքական աշխատանքներու լծուիլ, ու այսպէս կոչուած ազգային, ընտանեկան, եւ ժողովրդային հաւաքներ հովանաւորել: Հոս կ'ուզեմ կատարել մէջբերում մը երիտասարդ քահանայի մը, որ հոգեւոր հովիւն է ամերիկահայ եկեղեցիներէն մէկուն՝ խոստովանութենէն որ երեւցաւ Window պարբերաթերթին մէջ.

Ես կեղծաւոր մըն եմ: Եւ երբեմն՝ դուն ալ: Ես քահանայ եմ Հայ Եկեղեցիի մէջ: Այսուհանդերձ՝ ես ժամանակիս մեծ մասը կ'անցընեմ առանց զբաղելու կրօնական եւ հոգեւոր գործունէութեամբ: Ասոնք մեծամասնաբար ընկերային են, մշակութային եւ աշխարհիկ: Ես չատ լաւ հայ մըն եմ, ու հետաքրքրուած՝ մեր գրականութեամբ եւ պատմութեամբ: Կ'ուզեմ որ իմ աղջիկներս ամուսնանան հայերու հետ: Այսուհանդերձ, իմ կոչումս քահանայ ըլլալ ու ծառայել է Յիսուս Քրիստոսի — սիրելի զինք եւ ծառայել իրեն — գլխաւորել խումբ մը՝ որուն անդամները կը սիրեն Յիսուսը ու կը ծառայեն անոր (այսինքն՝ եկեղեցին): Եթէ ես ժամանակիս մեծ մասը չեմ յատկացնէր քա-

հանայագործելու՝ կը դառնամ կեղծաւոր... «ղերակատար» մը՝ որ կը ղեկավարէ մշակութային եւ ընկերային ձեռնարկներ, բայց ոչ քահանայ: ... Անկեղծ ակնարկ մը նետենք մեր եկեղեցիներուն, նաեւ անոնց մէջ եղողներու վրայ: Հայ Եկեղեցիին առաջնակարգ սեւեռակէտը Յիսուս Քրիստոսի՝ ծառայել է: Մեր առաջնահերթ գործը, ուժը, ժամանակը եւ այլ աղբիւրները դէպի փրկութի՞ւն ուղղուած են: Եթէ ոչ՝ ուրեմն, բարեկամներ, մենք կեղծաւորներ ենք»¹³:

Միջանկեալ յայտնեմ որ այս պարբերաթերթը կը հրատարակուի The Armenian Church Research & Analysis Group—ին կողմէ՝ խմբագիր եւ աշխատակից ունենալով հայ երիտասարդ կղերականներ: Հոգեւոր խորք ու մտահոգութիւն ցուցարբերող իր յոգեւածները քաջալերեցին զիս շնորհաւորական ու քաջալերական թղթակցութիւն մը դրկել հրատարակիչներուն: «Գաղափարները եւ մտահոգութիւնները զորս կը ցուցարբերէք ձեր գրութիւններուն մէջ,» ըսի, «եթէ երեւնային 150 տարիներ առաջ թուրքոյ մէջ, հաւանաբար գոյութեան եկած պիտի չըլլար Հայ Աւետարանական Շարժումը»: Այսօրինակ բազմաթիւ դէպքեր կրնամ յիշել հոս, որոնք կ'ապացուցանեն թէ Մայր Եկեղեցիին մէջ հոգեւոր արթնութիւն եւ աւետարանչական շարժում մը սկսած է: Չաշխատինք պատճառաբանութիւններ փնտռելու եւ կամ զանոնք վերագրելու զանազան ազդակներու: Եթէ արդէն հասած չէ ժամանակը՝ շատ չանցած ու Սուրբ Հոգին ժամանակացոյցով՝ «մըրիկով զատուած» հայ երկու եկեղեցիները կրնան լծուիլ լուրջ երկխօսութեան: Երկուստեք խոստովանութիւն եւ զղջում անհրաժեշտ նախաքայլեր են ասիկա իրագործելու համար:

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԻՏՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԱՊԱԳԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԵ՞Ձ Է

Մարդկային անկիւնէն դիտած՝ հայ աւետարանական եկեղեցիներն ու համայնքը անորոշ ապագայի մը դիմաց կը գտնուին: Այն ինչ որ սփիւռքի ամբողջ հայութեան կը սպառնայ՝ շեշտուած ու աւելի արագ կրնայ պատահիլ հայ աւետարանականներուն: Հոս կ'արժէ ներկայացնել տխուր բայց հետաքրքրական երեւոյթ մը սփիւռքահայութեան մօտ: Առաքելական հայեր եկեղեցի չեն յաճախեր ու այդ պատճառաւ կ'այլասերին: Իսկ աւետարանական հայեր, որոնք աւելի մեծ տոկոսով եկեղեցի յաճախեր են, կ'այլասերին որովհետեւ իրենց եկեղեցիները — մասնաւորելով արեւմտեան երկիրները — այլասերումի անխուսափելի վտանգին առջեւ կը գտնուին: Նոր սերունդը որ լեզուով ու մշակոյթով օտար ազդեցութեան ենթարկուած է՝ գրեթէ տարբերութիւն չի տեսներ հայ աւետարանական եւ օտար աւետար-

րանական եկեղեցիներու պաշտամունքներուն միջեւ: Հետեւաբար՝ հայ աւետարանական ընտանիք մը կը նախընտրէ իր տան բաղձատարար մօտիկ եկեղեցիին միանալ, մանաւանդ եթէ ընտանիքին զաւակներուն օտար դասընկերները նոյն եկեղեցին կը յաճախեն: Ինչո՞ւ կիրակի առաօտուն ընտանիքին հայրը կամ մայրը դարձեալ երկար ճամբորդութիւն մը կատարէ պարզապէս հայ աւետարանական եկեղեցիին պաշտամունքին մասնակցելու համար: Դրացի եկեղեցին ալ աւետարանական է, կ'երգէ նոյն երգերը, կը կատարէ նոյնատեսակ աղօթքներ, ու միջնորդութեամբ աւելի գրաւիչ է: Նոյն բանը կրնար պատահիլ առաքելականներուն ալ՝ եթէ իրենց ապրած օտար երկիրը ընդհանրապէս Օրթոտոքս ըլլար, կամ՝ Անկլիքան-Եպիսկոպոսական: Ես անձնապէս կը ճանչնամ մեծ թուով հայ առաքելականներ, որոնք Եպիսկոպոսական եկեղեցիներ կը յաճախեն զանազան պատճառներով: Տարբեր է Հայաստանի ու արարական երկիրներու պարզան, ուր իրարմէ տարբեր պատճառներով կը գոյատեւէ հայութիւնը իր յարանուանութիւններով:

Մէկ կէտ կայ, սակայն, որ հայ աւետարանականներ լրջօրէն նկատի առնելու են: Ասիկա Աւետարանական նախահայրերուն սկզբնական գոյապատճառն է: Անոնք մէջտեղ եկան իբրեւ Բարեպաշտական Միաբանութիւն՝ նպատակ ունենալով հայ ժողովուրդին եւ եկեղեցիին հոգեւոր բարեկարգութիւնը՝ Աւետարանի ազատ ընթերցումով եւ քարոզութիւնով: Վարդապետութիւններու բանակուիւր սկսաւ այն ատեն՝ երբ միախոնարներ անտեղի վերագրումներ ըրին Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւններուն եւ աւանդութիւններուն դէմ: Այս ըսել չէ թէ այդ վարդապետութիւնները եւ աւանդութիւնները անսխալ էին: Յաւալի իրողութիւնը այն է որ անոնց վրայ բարձրացան երկու կողմէն բաժանման պատերը: Այն շրջանին Մայր Եկեղեցիի առաջնորդներուն համար այս վարդապետութիւններն ու աւանդութիւնները փոխանակ միջոցներ ըլլալու՝ դարձան նպատակներ իրենք իրենց մէջ: Երկու եկեղեցիներուն առաջնորդներուն համար երկրորդ կարեւոր հարցը այս է. այս եկեղեցիները եւ անոնց առաջնորդները պատրաստ են շրջանցելու այդ վարդապետութիւնները եւ աւանդութիւնները, եւ շեշտը դնելու հոգեւոր բարեկարգութեան եւ վկայութեան վրայ: Ուրիշ խօսքով՝ աւետարանականներուն պիտի արտօնուի՝ որ յարգելով մէկտեղ այդ վարդապետութիւնները եւ աւանդութիւնները՝ անհատապէս ազատ ըլլան ընտրովի ընդունելու եւ կամ մերժելու դանոնք: Հայ Առաքելական Եկեղեցիին անդամակցութեան ամէնէն կարեւոր ու անզանցառելի պայմանն է ընդունիլ Նիկիական Հանգանակը իբրեւ հաւատամքի չափանիշ: Բարեպաշտականները առաջին օրէն իսկ յայտարարած են թէ իրենք կ'ընդունին Առաքելական եւ Նիկիական Հանգանակները: Նոյնիսկ կ'ընդունին կարգ մը աւանդութիւններ եւ ծէսեր՝ պայմանով որ անոնք

Աւետարանի պատգամը չհակասեն:

Անկեղծօրէն ըսելով՝ աւետարանականներու համար գրեթէ անկարելի պիտի թուի ապրիլ նուիրապետական իշխանութեան մը ներքեւ: Միւս կողմէ, սակայն, անոնք շատ սուղ գին մը կը վճարեն իրենց անհատապաշտութեան եւ այսպէս կոչուած ժողովրդավարութեան համար: Անհատը հոգեւորապէս փրկելու իրենց նախանձախնդրութեան մէջ անոնք կորսնցուցին Եկեղեցին ու անոր հեղինակութիւնը: Ապակեղրոնացումը տակաւին աւերներ կը գործէ Աւետարանական եկեղեցիներուն մէջ, երբ իւրաքանչիւր եկեղեցի ինք իր վիճակին ձգուած՝ կը տնօրինէ ո՛չ միայն եկեղեցիի նիւթական տնտեսութիւնը՝ այլեւ անոր Հոգեւոր Հովիւին ձգուած է այս կամ այն վարդապետութիւնը գործադրելու իրաւասութիւնը:

Քառորդ դար մը առաջ Միացեալ Նահանգներու մէջ փորձ մը կատարուեցաւ մերձեցում մը յառաջ բերելու Հայոց Եկեղեցիին ու Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին միջեւ: Բազմաթիւ ժողովներ տեղի ունեցան մէկ կողմէ տեղուոյն Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան եւ միւս կողմէ էջմիածինի Ս. Աթոռին կողմէ նշանակուած Յանձնախումբին միջեւ: Երկու եկեղեցիներու միջեւ գործակցութիւնը զօրացնելու ճամբով շարք մը որոշումներ առնուեցան: Սակայն երեւան եկաւ, որ երկու կողմերն ալ պատրաստ չէին միութենական ճամբով որոշ քայլեր առնելու:

Մեր ենթադրութիւնը այն է, որ մեր ներկայ գոյգ Վեհափառները, որոնք աւելի լաւ կը ճանչնան Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, ու աւելի փորձառու են էքիւմենիք հարցերու մէջ՝ աւելի նպաստաւոր գետին մը կրրոնան ստեղծել վերսկսելու համար միութենական աշխատանքները: Դժուարութիւնները անհարթելի չեն՝ երբ նկատի ունենանք որ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կ'ընդունի Հայոց Եկեղեցիին Մայր Եկեղեցի ըլլալը, ինչ որ տարբեր է Հայ Կաթողիկ Եկեղեցիին դիրքէն: Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին նուիրապետական շարքեր չունենալն ալ նպաստաւոր կէտ մըն է:

Մեր անձնական կարծիքը, ինչպէս նաեւ համոզումը այն է որ մեր երկու եկեղեցիներու միութեան հարցը հոգեւոր է ու կը կարօտի հոգեւոր լուծումի: Որքան որ ալ կրկնենք թէ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին աւանդութիւններ չունի, տակաւին պէտք է ընդունիլ թէ միախոնարներէ մեզի փոխանցուած վարդապետութիւնները, ու մեր առաջնորդներուն արեւմտեան ու յատկապէս բողոքական աստուածաբանական դպրոցներէ ուսում ստացած ըլլալը նախապաշարեալ վիճակ մը կ'առաջացնեն անոնց մէջ Մայր Եկեղեցիին աւանդութիւններուն ու վարդապետութիւններուն նկատմամբ: Թերեւս կ'արժէ հարց տալ, թէ այն վարդապետութիւնները զորս միախոնարները սորվեցուցին Հայ Աւետարանական առաջին սերունդին, ո՞ր չափով կը հաւատացուին ու կը գործադրուին այդ միախոնարները Թուրքիա

ղրկող ժողովական եւ Երիցական եկեղեցիներու մէջ: Չգուշանանք Վապէն աւելի պապական» դառնալէ: Գալով Մայր Եկեղեցիին՝ մեր աղօթքն ու խնդրանքը այն է որ ան իրապէս Մայրը ըլլայ բոլոր հայութեան եւ գորովագութ սիրով կուրծքին սեղմէ նոյնիսկ իր այլախոհ սակայն զինք սիրող աւետարանական զաւակները: Միայն իրական Մայրն է որ կը ճանչնայ իր զաւակներուն իւրապատուկ բնաւորութիւնները եւ նախասիրութիւնները ու կը յարգէ անոնց անձնաւորութիւնը եւ ինքնուրոյնութիւնը: Հայոց Եկեղեցին շատ բան պիտի շահի հայ աւետարանականները իր մէջ ընդունելով այնպէս ինչպէս որ անոնք են: Անոնց հոգեւոր փորձառութիւնը եւ աւետարանչութեան հոգին աւելի կենսունակ պիտի դարձնէ Մայր Եկեղեցին ու պիտի հարստացնէ զայն հոգեւորապէս:

Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին պապազան: Անշուշտ թէ ան Աստուծոյ ձեռքերուն մէջն է, սակայն, ան ընտիր անօթ մը պիտի ըլլայ Մայր Եկեղեցիին մէջ՝ եթէ Մայր Եկեղեցին ունենայ հոգեւոր տեսիլք եւ քաջութիւն:

Աստուած օրհնէ մեր զոյգ եկեղեցիները, որպէսզի անոնք գործեն իրրեւ մէկ Եկեղեցի՝ Քրիստոսի փառքին ու հայ ժողովուրդին հոգեւոր, իմացական, քաղաքական, ու տնտեսական բարօրութեան համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Յօդուածը կը բաղկանայ իրարմէ անջատ երեք հատուածներ. որոնք. Հայաստան-եայց Աւետարանական Եկեղեցիի 150ամեակին առիթով, որպէս դասախօսութիւն ընծայուեցան ունկնդիր կոկիկ հասարակութեան մը 20, 21, եւ 22 Մարտ 1996ին յաջորդաբար. Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ. հովանաւորութեամբ Մերձատր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան եւ Հայկազեան Համալսարանի: ԽՄԲ:
2. Այս եւ յետագայ մէջքերումը յապատուած են քննադիմում եւ վերածուած արդի հայերէսի:
3. Ստեփան Իսիմեան, *Ծագումն եւ Ընթացք Անկախականութեան Ի Հայս*. Կոստանդնուպոլիս, 1914, էջ 164:
4. Նոյն, էջ 196:
5. Նոյն, էջ 202:
6. *Stu' Window*, vol. IV, № 3, San Jose, CA, 1994:
7. *Stu' Mesrob Arch. Ashjian, Armenian Church Patristic and others Essays*, New York, 1994:
8. *Stu' Window*, vol. III, № 2, San Jose, CA, 1993:
9. *Stu' Window*, vol. II, № 2, San Jose, CA, 1992:
10. *Stu' Window*, vol. IV, № 1, San Jose, CA, 1994:
11. Vigen Guroian, *Faith, Church, Mission: Essays for Renewal in the Armenian Church*, New York, [n.d.]
12. *Stu' John Halajian, "The "Poghokagans" among us, The Armenian Reporter Int'l*, April 4, 1992:
13. *Stu' Window*, vol. III, № 2, San Jose, CA, 1993:

Պ.Ն.Տ.

THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH AT THE DAWN OF THE XXI CENTURY

(SUMMARY)

REV. BARKEV N. DARAKJIAN

A series of three lectures delivered in March 1996, at the Haigazian University, on the occasion of the 150th anniversary of the foundation of the Armenian Evangelical Church. The article discusses at length and analyzes minutely the process and the long journey the Evangelical Movement took since its conception in 1846. The article presents not only the various phases of the movement but also endeavours to portray both the positive and negative ways taken both by the Fathers of the Armenian Apostolic Church and the Founding Fathers of the Armenian Evangelical Church (the latter were known as the Barepashtakans) and concludes that if the early Church Fathers had shown some understanding, most probably renovation would be produced in the Armenian Church, an evangelical spirit would prevail, a new evangelism would be achieved in the Armenian people as a whole, no liberty would be left to the western missionaries to interfere in the Armenian church and religious affairs, and no separation would be produced in the bosom of the Armenian Mother Church. Yet in spite of all these, taking the present conditions into account, especially in the west, which endanger the Armenian national identity, the loss the Armenians are facing day in and day out, the religious and cultural pounding imperilling even the core of both the Armenian Apostolic Church and the different Armenian Evangelical churches, though the latter is somewhat loosely bound together through their respective Unions, the Armenian entity as such, Apostolic or Evangelical, is facing threats from all sides, and hence, it is time now to come together with love and ecumenical spirit and understanding, minimize the differences which have existed and lasted so long, reach a sincere concord based on renovation, reform and evangelization of the church and strike an irrefutable agreement to once more establish the idea of one people, one nation and one church.

This reunion of the separated factions for so many decades is not an impossibility to overcome given that the two sides, the Armenian Apostolic and the Armenian Evangelical churches, are now mature enough and serious to reckon the facts and the reality, and are aware of the needs of the Armenian Church as a whole. The endeavour towards the reunification of the factions fallen apart of the Armenian national and religious entity is a must now and should imperatively continue to bring forth the desired end.